

David Graeber

Dluh

Prvních 5000 let

BizBooks
Brno
2012

Kapitola jedna

O ZRELATIVIZOVÁNÍ MORÁLKY

Anglická definice slova *debt*:

postatné jméno,

1. dluž(e)ná částka,

2. stav, kdy je člověk zadlužen,

3. pocit vděčnosti vůči tomu, kdo nám pomohl nebo prokázal službu

– *Oxford English Dictionary*

Pokud si vypůjčíš od banky sto tisíc dolarů, jsi jejím dlužníkem. Pokud si ale vypůjčíš sto milionů, banka ti patří.

– Americké přísloví

PŘED DVĚMA LETY jsem se shodou podivných náhod ocitl na zahradní slavnosti ve Westminster Abbey. I když hosté byli milí a přátelští a hostitel Otec Graeme se překonával, byl jsem trochu nesvůj. Cítil jsem, že tam nějak nepatřím. Otec Graeme si všiml mých rozpaků a poslal mě k ontáně se slovy, že tam najdu někoho, s kým bych si mohl rozumět. Tím někým byla upravená mladá žena plných tvarů, o které mi kněz řekl, že je advokátkou, „spíš takovou aktivistkou. Pracuje pro nadaci, která podporuje londýnská hnutí proti chudobě. Myslím, že si budete mít o čem povídat.“

Dali jsme se do řeči. Vyprávěla mi o své práci a já zase o mém dlouholetém zapojení do hnutí za globální spravedlnost – neboli, podle médií, v „antiglobalizačním hnutí“. Vypptávala se, protože samozřejmě četla o událostech v Seattlu a Janově, slzném plynu a pouličních bojích, ale ... čeho jsme tím ve skutečnosti dosáhli?

„Jsem přesvědčený,“ odpověděl jsem, „že jsme toho v prvních pár letech dokázali opravdu hodně.“

„Například?“

„No, například se nám povedlo téměř zničit Mezinárodní měnový fond.“

Ukázalo se, že toho o MMF moc neví, tak jsem jí vysvětlil, že v podstatě funguje jako světový vymahač dluhů – něco jako chlaníci. Co nřiidou. aby vám znřelámali nohv – ienže ve finanční

podobě.“ Abych ji uvedl do souvislostí, vysvětlil jsem jí, že během ropné krize v sedmdesátých letech země OPECu uložily v západních bankách velké bohatství pocházející z nových ropných zdrojů. Peněz bylo tolik, že banky nemohly přijít na to, kam peníze investovat. Mezinárodní Citibank a JP Morgan Chase proto vyslaly své agenty do zemí Třetího světa přesvědčit diktátory a politiky o půjčkách (tehdy se tomu říkalo „go-go banking“); úrok byl ze začátku neobyčejně nízký, ale brzy vylétl až na dvacet procent kvůli napjaté americké finanční politice na začátku osmdesátých let. Země Třetího světa se tak dostaly během osmdesátých a devadesátých let do dluhové krize. Pak do celé záležitosti vstoupil MMF a požadoval, aby se vzdaly dotací na základní potraviny. Měly také zanechat plánů na udržení potravinových rezerv a zrušit bezplatnou zdravotní péči a vzdělání. To všechno proto, aby mohlo dojít k umoření dluhu. Nejchudší a nejubožejší lidé na Zemi tak přišli i o tu malou podporu, kterou do té doby měli. Mluvil jsem o bídě, drancování veřejných zdrojů, kolapsu společnosti, místním násilím, podvýživě, beznaději a zmařených životech.

„Ale jaký byl váš postoj?“ zeptala se právnička.

„Ohledně MMF? Chtěli jsme ho zrušit.“

„Ne, myslím váš postoj ohledně dluhů rozvojových zemí.“

„Aha, tak ten jsme chtěli zrušit také. Požadovali jsme, aby MMF okamžitě odstoupil od zavádění strukturálních změn, které působily největší škodu. Šlo to překvapivě hladce. Dlouhodobějším cílem mělo být právě odpuštění dluhu, něco jako biblický Svatý rok. Byli jsme toho názoru, že třicet let, kdy peníze chudých zemí proudily do těch nejbohatších, stačí.“

„Ale ony si ty peníze vypůjčily!“ namítla, jako by to bylo nad slunce jasné. „Dluhy se přece musí splácet.“

Právě tehdy jsem si uvědomil, že celý ten rozhovor bude o něčem jiném, než jsem si původně myslel.

Odkud vyjít? Mohl jsem začít vysvětlením, že tyhle půjčky si původně vzali diktátoři, kteří nebyli do své funkce zvoleni, a ti je převedli přímo na své účty ve švýcarských bankách. Mohl jsem ji požádat, aby se zamyslela nad spravedlivým vrácením dluhu věřiteli, když dluh nesplácí diktátor ani jeho kumpáni, ale je kvůli tomu doslova utrhováno hladovým dětem jídlo od úst. Ukázat jí, že ačkoli mnoho z těchto chudých zemí svůj dluh několikanásobně splatilo, vinou složeného úroku to z původní dlužné částky nic neubralo. Mohl jsem poznamenat, že je rozdíl mezi navrácením půjčky a požadavkem, aby se kvůli tomu zmíněné země striktně řídily ekonomikou volného trhu, kterou vymyslel někdo ve Washingtonu nebo Zurichu, a kterou nikdo z občanů neodsouhlasil. Naznačit, že je trochu nefér chtít, aby tyto státy přijaly demokratickou ústavu a zároveň zajistit, že ať bude zvolen kdokoli, nebude mít na státní politiku pražádný vliv. A že hospodářská politika uvalená MMF ani tak nefungovala. Jenže my jsme stáli před zásadnějším problémem: jednoduchým hluboko zakořeněným morálním pravidlem, že dluhy se *musí* splácet.

Co je na výroku „dluhy se musí splácet“ pozoruhodné, je fakt, že ani podle běžné ekonomické teorie to není pravda. Očekává se, že věřitel půjčkou do určité míry riskuje. Kdyby všechny půjčky – bez ohledu na to, jak neuvážené – bylo možné získat zpět, kdyby například neexistovala legislativa pro případy platební neschopnosti – vedlo by to ke katastrofě. Jaký důvod by pak věřitelé měli, aby se vyvarovali nerozumných půjček?

Řekl jsem tedy: „Vím, že to zní logicky. Legrační ale je, že z ekonomického pohledu by to s půjčkami takhle chodit nemělo. Od finančních ústavů se očekává, že budou peněžní zdroje investovat výnosně. Kdyby banka měla záruku, že půjčku vždy dostane nazpět i s úrokem, jakkoli vysokým, celý systém by nefungoval. Řekněme, že bych přišel do nejbližší pobočky skotské Královské banky: „Víte, mám bezvadný tip na koňské dostihy. Co kdybyste mi půjčili pár milionů?“ Zřejmě by se mi prostě vysmáli. Kdyby totiž můj kůň nevyhrál, neměli by šanci získat ode mě peníze nazpět. A teď si představte, že by nějaký zákon zaručoval návratnost peněz za všech okolností, i kdyby to třeba mělo znamenat, že prodám svou dceru do otroctví nebo se zbavím svých orgánů. V tom případě – proč ne? Proč čekat, až přijde někdo s uskutečnitelným plánem, třeba na provoz prádelny? Taková je v podstatě situace, kterou globálně vytvořil MMF – proto tolik bank ochotně půjčilo miliardy dolarů bandě očividných šejdů.“

Dál už jsem se nedostal, protože v tu chvíli nám do rozhovoru vstoupil opilý finančník, který zaslechl, že mluvíme o penězích. Začal vyprávět vtipné historky o subjektivním riziku půjček, které potom, ani nevím jak, přešly do dlouhého a nezajímavého líčení jedné z jeho milostných eskapád. Nenápadně jsem se vytratil.

Po několika dalších dnů mi nicméně pořád v hlavě zněla ta věta: „Dluhy se přece musí splácet.“

Je tak působivá, protože ve skutečnosti nejde o vyjádření ekonomického faktu. Jedná se totiž o morální imperativ. Konec konců, neměla by celá morálka být o vyrovnávání dluhů? Vždyť jde o plnění našich závazků vůči druhým lidem a naopak. Existuje jednoznačnější příklad zanedbání povinností, než je nedodržení slibu či neochota splatit dluh?

Uvědomil jsem si, že záłudnost oné věty je v tom, jak je samozřejmá. Patří k výročkám, které dokáží z hrozných věcí udělat bezvýznamné záležitosti. Může to znít drsně. Když jste ale svědkem toho, co takové věty mohou natropit, je těžké to tak necítit – jako se to stalo mně. Téměř dva roky jsem žil na Madagaskaru, na vysočině. Těsně před mým příjezdem tam vypukla malárie. Byla zvlášť nakažlivá, protože v té oblasti už byla malárie vymýcena před mnoha lety, a tak většina lidí v průběhu několika generací ztratila vůči ní imunitu. Nastaly problémy. Moskyti byli hubení, ale bylo třeba peněz na pravidelné ověřování, jestli se opět nerozmnožují, a také na nákup sprejů pro případ, že by k tomu došlo. Nešlo o žádné velké peníze. Kvůli úsporným programům Mezinárodního měnového fondu se ale vláda musela vzdát monitorovacího programu, a toto mělo za následek smrt deseti tisíc lidí. Byl jsem u toho, když matky truchlily pro své děti. Člověk by řekl, že je nemožné ospravedlnit ztrátu tolika životů jen proto, aby Citibank nepřišla o další peníze kvůli nerozumné půjčce, která navíc v její účetní bilanci nebyla významnou položkou. Jenže pak si přijde slušná, rozumná mladá dáma, která

pracuje pro charitativní organizaci, dokonce i ta si myslí, že to tak má být. Vždyť přece byli zadluženi, a dluhy se mají splácet. To dá (selský) rozum!

Po dalších několik týdnů mi ta slova nedala spát. Proč zrovna dluh? Proč je tenhle pojem tak podivně nevyvratitelný? Spotřebitelské úvěry jsou životodárnou silou naší ekonomiky. Všechny moderní národnostní státy jsou založeny na deficitním rozpočtu. Dluh se stal klíčovou otázkou mezinárodní politiky. Zdá se ale, že nikdo přesně neví, o co v případě dluhu jde, ani jak o něm přemýšlet.

Pojetí dluhu je velmi široké, a proto má takovou moc. Z historie je zřejmé, že pokud je třeba morálně ospravedlnit násilí, je nejlepší popsat jej v termínech dluhů – z oběti to rázem udělá pachatele. Mají pro to cit mafiáni, stejně jako velitelé vítězných armád. Po tisíce let poražení slyšali od útočníků, že jsou jim něco dlužní. Když nic jiného, „vděčí jim za svůj život“ (působivé rčení), protože je nezabili.

V současné době se například ozbrojené vojenské napadení pokládá za zločin proti lidskosti a mezinárodní soudy obvykle požadují, aby útočník vyplatil obětem odškodnění. Německo tak po první světové válce muselo platit obrovské sumy, Irák stále platí Kuvajtu za invazi pod vedením Saddáma Husajna v roce 1990. Na druhou stranu, u dluhů rozvojových zemí, jako jsou Madagaskar, Bolívie nebo Filipíny, se zdá, že je to přesně naopak. Tyto země byly skoro všechny v minulosti napadeny a dobyty evropskými zeměmi – a často jsou to stejné země, kterým dnes také dluží peníze. V roce 1895 Francie vtrhla na Madagaskar, rozpustila vládu tehdejší královny Ranavalony III. a prohlásila zemi za francouzskou kolonii. Jedna z prvních věcí, kterou generál Gallieni udělal po tzv. „pacifikaci“, jak tomu tehdy rádi říkali, bylo uvalení vysokých daní na madagaskarské občany. Francouzi od svých kolonií očekávali ekonomickou soběstačnost a tyto daně měly sloužit k náhradě válečných škod a také k úhradě nákladů spojených s budováním železnic, silnic, mostů a plantáží podle francouzských plánů. Madagaskarských daňových poplatníků se nikdo nezeptal, jestli vůbec ty železnice, silnice, mosty a plantáže chtějí nebo kde a jak by se měly vybudovat.¹ Během dalších padesáti let francouzská armáda a policie zavraždily vysoký počet obyvatel Madagaskaru, kteří se odvážili příliš nahlas protestovat proti těmto opatřením (během povstání v roce 1947 počet mrtvých podle některých zpráv dosáhl půl milionu). Madagaskar nikdy nic podobného ve Francii neprovedl. Přesto bylo od začátku madagaskarskému lidu řečeno, že Francii dluží peníze. Tento dluh přetrvává dodnes a zbytek světa to vnímá jako spravedlivé ujednání. Pokud v rámci „mezinárodního společenství“ přijde na přetřes morálka, je to obvykle v situaci, kdy se zdá, že madagaskarská vláda splácí své dluhy pomalu.

Dluh ale není jen zadostiučiněním pro vítěze, někdy lze jeho pomocí potrestat vítěze nečekaně. Nejpůsobivějším dokladem toho může být historie Republiky Haiti – první z chudých zemí, která trvale splácí dluh formou nucené práce. Haiti je národem bývalých

otroků z plantáží, kteří měli odvahu ke vzpouře v době okázalých prohlášení o obecně platných právech a svobodách. Porazili také Napoleonovu armádu, jejímž úkolem bylo znovu je zotročit. Francie okamžitě prohlásila, že jí nová republika dluží sto padesát milionů franků za újmu vzniklou vyvlastněním plantáží a dále za výdaje spojené s neúspěšnou vojenskou výpravou. Všechny ostatní státy včetně USA souhlasily s uvalením embarga na Haiti do doby, než Francii tuto částku splatí. Dlužná suma byla úmyslně tak vysoká, že ji nebylo možné zaplatit – jednalo se o dobu osmnácti miliard dolarů. Díky výslednému embargu se tak slovo „Haiti“ stalo navždy synonymem pro dluhy, chudobu a lidské utrpení.²

V jiných případech ale mají dluhy odlišnou funkci. Spojené státy sice důsledně trvají na tom, aby rozvojové země splácely své dluhy, ale samy se od osmdesátých let zadlužily do takové míry, že dluh USA značně převyšuje i celkový dluh všech zemí třetího světa dohromady. Tento dluh při tom vznikl v důsledku amerického zbrojení. Americký zahraniční dluh má formu státních dluhopisů. Ty jsou, až na úplné výjimky, vlastněny státy, ve kterých jsou umístěny americké vojenské základny. Základny jsou de facto dotovány právě z peněz vypůjčených od těchto zemí. Jedná se například o Německo, Japonsko, Jižní Koreu, Taiwan nebo státy Perského zálivu. Tyto státy jsou v podstatě „protektoráty“ pod americkým vlivem. Tato skutečnost se částečně proměnila po nárůstu vlivu Číny (její případ je avšak specifický a bude o něm řeč později). Ovšem i Čína se kvůli vlastnictví amerických státních dluhopisů dostala do jisté míry do vleku amerických zájmů, i když by se na první pohled mohlo zdát, že tomu je naopak.

Jakou funkci tedy mají peníze, které pravidelně plynou do americké státní pokladny? Mají status půjčky nebo jde o poplatky za vojenskou ochranu? V minulosti vojenské mocnosti, neboli „impéria“, s mnoha základnami na území cizích států pravidelně od porobených národů takové poplatky vyžadovaly. Americká vláda samozřejmě netvrdí, že je koloniálním impériem – ale člověku snadno dojde, že jediný důvod, proč se těmto platbám do státní pokladny říká „půjčka“ a ne „poplatky“, je snaha zakrýt pravou stránku věci.

Od nepaměti je pravda, že se s některými dluhy a dlužníky jednalo jinak, než se zacházelo s ostatními. V první polovině 18. století britskou veřejnost popudila zpráva uveřejněná v bulvárním tisku. Šlo o skutečnost, že vězení pro dlužníky mají dvě oddělení. Vězni šlechtického původu, pro které byl krátký pobyt v takovém vězení módní záležitostí, měli ve vězení plný servis i se služebnictvem a prostitutkami. V „obecním oddělení“ se zchudlí dlužníci tísnil v malých celách „plných špíny a různé havěti“, a jak zpráva dále pravila „jejich utrpení bez milosti ukončila smrt hladem a na tyfus.“³

Určitým způsobem můžeme podobně vnímat současnou světovou finanční politiku: USA jsou tím privilegiovaným dlužníkem, Madagaskar žebrákem strádajícím ve vedlejší cele – a pohůnci jeho souseda ho poučují o tom, že si za své problémy může sám.

V této záležitosti jde však ještě o něco důležitějšího, o filozofickou otázku, nad kterou je třeba se zamyslet. Jaký je rozdíl mezi gangsterem, který vám drží u hlavy pistoli a požaduje tisíce dolarů jako výpalné a gangsterem ve stejné situaci, který po vás chce „půjčku“? Téměř žádný,

až na jednu věc. Kdyby v případě amerického dluhu vůči Koreji nebo Japonsku došlo ke změně rozložení sil, kdyby Spojené státy přišly o vojenskou nadvládu, tedy – kdyby gangster ztratil své nohsledy, o „půjčce“ by se zřejmě začalo jednat jiným způsobem. Zdá se tedy, že ta pistole u hlavy je klíčovým bodem celého problému.

Krásně to popisuje jedna kabaretní scénka (zde v úpravě Steva Wrighta):

Jednou takhle jdeme s kamarádem po ulici a najednou odněkud vyskočí chlapík s pistolí a houkne: „Ruce vzhůru!“

Vytahuju peněženku a říkám si, že by bylo hloupé přijít o všechny peníze. Vyndal jsem tedy pár bankovek a podal jsem je kamarádovi se slovy: „Hele Frede, tady ti vrátím těch padesát babek.“

Toho lupiče se to tak dotklo, že vzal svých tisíc dolarů, dal je Fredovi a s pistolí v ruce ho donutil, aby mi je půjčil. Ode mě si je pak vzal zase zpátky.

Ten, kdo má zbraň, si může dělat, co chce. I režim založený na násilí ale potřebuje nějaká pravidla, aby mohl fungovat. Ta mohou být libovolná, nezáleží nijak zvlášť na tom, co je jejich obsahem. Alespoň ne hned. Ve chvíli, kdy se ale začneme na věci dívat z hlediska závazků, lidé se zcela jistě začnou vyptávat, kdo co doopravdy komu dluží.

Diskuse o dlužích se táhnou nejméně pět tisíc let. Po většinu toho času – od dob, kdy vznikly první státy a říše – skoro každému už někdo oznámil, že je dlužníkem.⁴ Je podivné, že historikové, a zejména ti, kteří se zabývají myšlenkovým vývojem lidstva, nejeví o toto téma příliš zájem, o to víc, že dluhy jsou více než cokoli jiného neustálou příčinou zášti a násilí. Řekněte lidem, že se vám mají pořídit. Radost z toho mít nebudou, ale málokdy to kupodivu vede k ozbrojenému konfliktu. Zkuste jim ale říct, že jako vaši rovnocenní soupeři prohráli, a proto si nezaslouží svůj majetek, protože teď po právu patří vám. Pravděpodobně je to dovede do stavu zuřivosti. Je jisté, že o tom se můžeme poučit z dějin. Po mnohá staletí měl boj mezi bohatými a chudými podobu konfliktů mezi věřiteli a dlužníky. Docházelo ke sporům, jestli je správné či nesprávné platit úroky, splácet dluh prací pro věřitele, odpouštět dluhy, zabavit neplatičům majetek, vyplácet odškodnění, sebrat ovce, zabrat vinice nebo prodat dlužníkovy děti do otroctví. Po tisíce let začínají lidové vzpoury pořád ze stejného důvodu: obřadným zničením dlužních záznamů – tabulek, papyrů, účetních knih, podle toho jak byly v které době dluhy dokumentovány. (Hned potom povstalci vyhledávají záznamy o vlastnictví půdy a daňových výměrech.) Moses Finley, uznávaný klasický filolog, říkával, že v antice měla všechna povstalecká hnutí stejný cíl: zrušit dluhy a přerozdělit půdu.⁵

Náš sklon přehlížet tyto skutečnosti vypadá o to podivněji, když si uvědomíme, do jaké míry vychází současné morální a náboženské pojmosloví právě z výše zmíněných konfliktů. Pojmy jako „zúčtování“ nebo „vykoupení“ jsou toho zářným příkladem, protože pocházejí ze starobylého světa peněžnictví. V širším slova smyslu lze to samé říci o morálním nádechu slov jako „vina“, „svoboda“, „odpuštění“ nebo dokonce „hřích“. Vytváření konceptu, kdy a proč

je komu co dlužen, je zásadně ovlivněno tím, jaký význam mají pojmy, které používáme pro hodnocení toho, co považujeme za „správné“ a „špatné“.

Skutečnost, že jazyk používáme takto, způsobilo, že samotný pojem dluhu je podivně nesourodý. Konec konců, při komunikaci s panovníkem musíme používat jeho termíny, ať už vypovídají o skutečnosti nebo ne.

První, na co narazíme při zkoumání dějin dluhů, je velký etický chaos. Dokazuje to i skutečnost, že téměř všude na světě si většina lidí zároveň myslí, že a) vracet vypůjčené peníze je morální, b) každý, kdo má ve zvyku půjčovat peníze, je morálně zkažený.

Je pravda, že v případě druhého bodu se postoj neustále mění. Jeden z jeho krajních polů popsal francouzský antropolog Jean-Claude Galey za svého pobytu ve východním Himálaji. Ještě v sedmdesátých letech tu žila kasta, které se říkalo „poražení“, protože prý její příslušníci pocházeli z lidu, nad kterým kdysi dávno zvítězila kasta současného vlastníka půdy. „Poražení“ byli po dlouhá staletí u svých pánů zadlužení. Bez půdy a peněz jim nezbyvalo nic jiného, než si neustále vyprošovat půjčky, aby vůbec přežili. Nedělali to pro peníze, protože šlo o směšně nízké částky. Chudí dlužníci totiž spláceli úroky z půjček prací, což pro ně znamenalo, že v době, kdy budou uklízet domácnost svých věřitelů nebo spravovat střechu na jejich kůlně, dostanou najíst a budou mít kde spát. Pro „poražené“, stejně jako pro většinu lidí na světě byly největší výdaje v životě spojeny se svatbou a pohřbem. Znamenalo to spoustu peněz, které si vždycky museli vypůjčit. V takovém případě si podle Galeyho svědectví lichvář vyžádal jednu z dlužníkových dcer jako zástavu, často to dokonce byla sama nevěsta. Musela přijít do jeho domu ráno po svatební noci a zůstat zde několik měsíců jako jeho konkubína. Když se mu pak omrzela, poslal ji do nedalekého dřevařského tábora, kde sloužila další rok či dva jako prostitutka, aby odpracovala dluh svého otce. Poté, co dluh splatila, mohla se vrátit ke svému manželovi a konečně začít žít rodinným životem.⁶

I když se to zdá šokující a odporne, Galey se nezmiňuje o žádném projevu odporu. Všichni to prostě brali jako fakt. Ani místní bráhmáni, kteří byli hlavními soudci ve věcech morálky, se tím neznepokojovali. Proč by také měli, když patřili mezi nejvýznamnější lichváře?

Těžko ale můžeme tušit, co si lidé říkali doma, za zavřenými dveřmi. V oblastech indického venkova se pohybují skupiny maoistických povstalců. Kdyby náhle jedna z nich převzala kontrolu nad touto oblastí a popohnala místní lichváře před soud, možná by od obyvatel zazněly různé názory.

Jak jsem ale řekl, okolnosti popsané Galeym představují jednu z krajních možností, kdy lichváři jsou rozhodujícími morálními autoritami. V porovnání s tím například bylo postavení lichvářů ve středověké Francii přinejmenším pochybné. Katolická církev vždy zakazovala půjčování peněz na úrok. Některá nařízení ale ráda upadají v zapomnění a církev proto schválila kazatelské tažení proti lichvě. Žebraví mniši chodili od města k městu a varovali lichváře před pekelným ohněm, pokud se nebudou kát a nevrátí všechny úroky, o které připravili své oběti.

Mnohá z těchto kázání se dochovala. Jsou plná děsivých příběhů o Božím soudu nad nelítostnými lichváři: vypráví se v nich o boháčích, které stihlo šílenství nebo strašná nemoc

a kteří byli i na smrtelné posteli pronásledováni přízraky hadů a démonů připravených roztrhat a pozřít jejich tělo. Ve dvanáctém století, kdy tyto kazatelské akce vyvrcholily, se přikročilo k ještě ráznějším opatřením. Papež vydal farnostem příkaz vyloučit všechny známé lichváře z církve: nemohli ke svatému přijímání a nesměli být v žádném případě pohřbeni do posvěcené půdy. Francouzský kardinál Jacques de Vitry zaznamenal kolem roku 1210 příběh o smrti velmi vlivného lichváře. Jeho přátelé se snažili přemluvit kněze, aby zapomněl na nařízení a dovolil jim pohřbit mrtvé tělo na místním hřbitově:

Protože lichvářovi přátelé velmi naléhali, kněz ustoupil a řekl: „Naložme jeho tělo na osla a nechme to na boží vůli. Ať o mrtvém rozhodně Bůh. Kam osel tělo donese, ať do kostela, na hřbitov nebo jinam, tam ho nechám pohřbit.“ Udělali, jak řekl, a osel bez váhání zamířil ven z města přímo na popraviště. Tam velkým obloukem shodil umrlce přímo do hnoje pod šibenici.⁷

Ve světové literatuře je těžké najít byť jen jedinou pozitivní postavu lichváře, tedy člověka, který žije z úroků svých půjček. Nejsem si jist, zda existuje ještě nějaká jiná profese s tak neměnným negativním obrazem – snad kromě katů. Stojí za povšimnutí, že narozdíl od nich lichváři patří k nejbohatším a nejmocnějším lidem v dané společnosti. Už ale samotné slovo „lichvář“ budí představu chamtivce, krvavých peněz, liber lidského masa a zaprodaných duší a všemu vévodí ďábel, sám také často popisovaný jako lichvář, s jeho účetními knihami. Někdy se také zobrazuje, jak se tyčí za lichvářem a čeká na okamžik, kdy zlosynova duše bude opět jeho. Půjčovat peníze na úrok totiž znamená uzavřít smlouvu s peklem.

V minulosti existovaly pouze dva účinné způsoby, jak se takový zbohatlík mohl očistit – buď svou úlohu mohl převést na někoho třetího, nebo pospínit dlužníka. Ve středověku evropští šlechtici například volili první způsob a jako své náhradníky využívali Židy. Mnozí z nich o nich mluvili jako o „svých“ Židech, jako by byli pod jejich osobní ochranou. Ve skutečnosti to však znamenalo, že na jejich území si Židé nemohli na živobytí vydělat jinak než lichvou, za což je lidé nenáviděli. Šlechtici tak na Židy mohli pravidelně zaútočit, prohlásit je za ohavné tvory a peníze jim sebrat. Druhý přístup se využívá častěji, ale ve výsledku se obě zúčastněné strany navzájem považují za provinilce odsouzené k věčnému zatracení a celá záležitost za nekalý obchod.

V jiných náboženských tradicích najdeme odlišná stanoviska. Středověké hinduistické zákoníky půjčování peněz na úrok povolovaly s jediným omezením – úroková částka nikdy nesměla převýšit původní půjčenou sumu. Často se v nich dokonce zdůrazňovalo, že dlužník, který svůj dluh nesplatil, bude v příštím životě sloužit jako otrok v domácnosti věřitele – případně, podle pozdějších zákoníků, jako jeho kůň nebo dobytek. Stejně tolerantní postoj k věřitelům a varování dlužníků před karmickou odplatou se objevuje také v mnoha buddhistických pramenech. Přesto se zde i v Evropě objevují příběhy, popisující úděl lichvářů, kteří zašli příliš daleko. Jeden z japonských středověkých autorů vypráví údajně pravdivý příběh z roku 776 o strašlivém osudu Hiromušimy, manželky bohatého oblastního guvenéra. Byla to obzvlášť chamtivá žena,

kteří si přišla na pěkné peníze přidáváním vody do saké, které prodávala. Ve dnech, kdy lidem půjčovala, používala malou odměrku, zato když přišel den zúčtování, vytáhla velkou. Málo rýže půjčovala, ale získala za ni hodně peněz. Úrok, který svým dlužníkům vnutila, byl závratný – často dosahoval deseti až stonásobku původně vypůjčené částky. Ve vybírání dlužných peněz byla neoblomná a nemilosrdná. Mnoho lidí se jí začalo bát, raději opustili své domovy a přestěhovali se do jiných provincií, jen aby jí unikli.⁸

Když zemřela, sedm dní se modlili mniši u její zapečetěné rakve. Sedmý den mrtvola jako zázrakem ožila:

Ti, kdo se na ni přišli podívat, ucítili nepopsatelný zápach. Od pasu nahoru se už proměnila ve vola s velkými rohy, které jí trčely z čela. Její paže a nehty se podobaly volským nohám a kopytům. Od pasu dolů její tělo ale zůstalo lidské. Odmítala rýži a raději se živila přežvykováním trávy. Nahá se povalovala ve vlastních výkalech.⁹

Zvědavců postupně ubývalo. Provinilá a zahanbená rodina se pokoušela získat pro Hiromušimu odpuštění. Prominula všem dluhy a většinu svého majetku darovala církvi. Nakonec obluda v klidu zemřela.

Autor příběhu, mnich, věřil, že šlo o jasný příklad předčasné reinkarnace. Žena byla potrestána karmickým zákonem, protože porušila to, co je „slušné a správné.“ Dělal mu ale vrásky, že se v buddhistických svatých textech neobjevuje obdobný případ. Podle nich se totiž v dobytek obyčejně mění dlužníci, ne věřitelé. V důsledku toho bylo morální ponaučení na konci jeho příběhu dost matoucí:

Jak praví jedna sůtra: „Jestliže nevracíme své dluhy, zaplatíme za to tak, že se v příštím životě staneme koněm či dobytčetem.“ „Dlužník je jako otrok, věřitel je jeho pánem.“ Nebo jinak: „Dlužník je bažantem a věřitel jestřábem.“ Jestliže jste někomu půjčili, nenuťte ho přesprávit k vrácení půjčky. Pokud to uděláte, narodíte se znovu jako kůň nebo dobytek, budete pro svého dlužníka muset pracovat a za své chování budete mnohonásobně pykat.¹⁰

Tak jak to tedy je? Nemohou přece oba skončit jako zvíře ve stodole toho druhého.

Všechny velké náboženské tradice se s tímto problémem tak či onak potýkají. Na jednu stranu jsou všechny lidské vztahy morálně pochybné, protože představují závazek. Zúčastnění jsou zřejmě vinni už jen tím, že vztah navázali; nebo přinejmenším riskují provinění, pokud svým závazkům nedostojí včas. Na druhou stranu, když o člověku řekneme, že se „chová, jako by nikomu nic nedlužil“, asi nemluvíme o vzoru všech ctností. V profánním světě se morálka zakládá převážně na plnění povinností vůči druhým lidem a my máme sklony zatvrzele

pokládat tyto závazky za dluhy. Snad jen mniši mají možnost vyhnout se morálním problémům odchodem do ústraní. My ostatní chtít nechtít musíme žít ve světě, který nedává moc smysl.

Příběh o Hiromušimě je dokonalým příkladem popudu hodit obvinění zpátky na krk žalobci – důraz na výkaly, zvířata a ponížení jsou prostředkem, jak vzletně popsat spravedlivou odplatu, podobně jako ve vyprávění o oslu a mrtvém lichváři. Věřitel je zde terčem ostudy a ponížení, stejně jako se to stává i dlužníkům. Je to jen živější a ostřejší způsob, jak položit stále stejnou otázku: „Kdo je tu vůbec dlužníkem?“

Zeptáme-li se takto, začínáme mluvit jazykem věřitele. Když nevrátíme dluh, „zaplatíme za to znovuzrozením v těle koně či vola“; pokud jsme příliš naléhali jako věřitelé, dostane se nám odplaty též. I karmickou spravedlnost lze tedy přeložit do jazyka obchodních jednání.

Nyní jsme došli k hlavní otázce celé knihy: jaký dopad má zpoštění způsobu vnímání morálky a spravedlnosti na pouhou záležitost obchodní transakce? Co se stane, když množinu morálních závazků redukuje jen na dluhy? A můžeme o tom vůbec mluvit jinak, když je náš jazyk složen především z pojmů, které vycházejí z tržní terminologie? Na jedné z úrovní je rozdíl mezi závazkem a dluhem prostý a zřejmý. Dluh je povinnost splatit určitou peněžní částku, můžeme jej tedy narozdíl od jiných závazků vyčíslit. Dluhy jsou proto srozumitelné, chladné a neosobní, a tím pádem i přenosné. Pokud někomu dlužím laskavost nebo život, týká se to pouze toho konkrétního člověka. Jestliže mám ale čtyřicetitisícový dluh s dvanáctiprocentním úrokem, nijak zvlášť nezáleží na tom, kdo je věřitelem. Ani jedna ze stran nemusí brát v potaz, co ten druhý chce, potřebuje nebo co je schopen udělat – jak by tomu bylo v případě, že mi někdo prokázal službu a já k němu pocítuji vděčnost či úctu. Výsledky lidského chování se nepočítají, kalkulujeme pouze s kapitálem, zůstatky, pokutami a úrokovou mírou. Jestliže musíte opustit domov a odstěhovat se jinam a když vaše dcera skončí jako prostitutka někde v hornické osadě, je to sice smůla, ale pro věřitele je to nepodstatné. Peníze jsou peníze a dohoda platí jednou provždy.

Z tohoto pohledu je klíčovou funkcí peněz jejich schopnost přeměnit morálku v neosobní propočty a tak ospravedlnit věci, které by se jinak mohly zdát nehorázné a pobuřující. Tímto tématem se budeme dále v knize zabývat. Faktor násilí, na který jsem až doteď kladl důraz, může v celé záležitosti hrát vedlejší roli. V rozdílu mezi „dluhem“ a pouhým morálním závazkem nejde o to, jestli někdo se zbraní v ruce zabaví dlužníkovi majetek nebo mu pohrozí, že mu zpřeláme kosti v těle. Jde spíš o to, že věřitel může přesně spočítat, kolik mu dlužník má zaplatit.

Při bližším zkoumání se přesto ukazuje, že obě okolnosti – násilí a výpočty – spolu těsně souvisejí. Je v podstatě nemožné, aby se vyskytovaly jedna bez druhé. Francouzští lichváři měli vlivné přátele a vymahače, kteří vydírali dokonce i církevní představitele. Jak jinak by také mohli dostat své půjčky zpátky, když celá věc byla nezákonná? Hiromušima byla ke svým dlužníkům naprosto nekompromisní – „neprojevovala vůbec žádný soucit“ – jenže měla také manžela, který byl guvernérem. Nemusela být milosrdná. Ten, kdo má za sebou ozbrojence, si to může dovolit.

V knize se budeme stále vracet k tomu, proč násilí nebo jeho hrozba mění mezilidské vztahy v chladnou matematiku. Tento problém je totiž kořenem morálních zmatků, které se týkají všeho, co je s dluhy spojeno a co způsobuje morální dilemata stará jako lidstvo samo. Zmínky o něm najdeme už v prvních písemnostech starověké Mezopotámie, filozofickou podobu dostává poprvé v indických Védách, v nesčetných podobách se objevuje v historických pramenech a existuje i v samotném základu struktury dnešních institucí, jako jsou stát a trh. Vyskytuje se v základních pojetích svobody, morálky a společnosti, které se formovaly v průběhu období plných válek, porážky, otroctví. Způsob jeho utváření je pro nás nepochopitelný, protože jsme ztratili schopnost si představit, že by to tu mohlo fungovat jinak.

Existují jasné důvody, proč je právě nyní správný čas pro nové přezkoumání historie dluhu. V září 2008 nastala ekonomická krize, která téměř ochromila celosvětové hospodářství. V mnoha oblastech k tomu i došlo: lodě se přestaly plavit přes oceány, tisíce jich bylo odstaveno do suchých doků. Jeřáby se rozmontovaly, nestavěly se žádné nové budovy. Většina bank zastavila půjčky. Vzápětí vypuklo nejen všeobecné pobouření, ale rozhořela se také veřejná diskuse o podstatě dluhu, peněz a finančních institucí, v jejichž moci je osud národů.

To ovšem nemělo dlouhého trvání a důkladná debata na toto téma se ve skutečnosti nikdy nerozvinula.

Lidé byli zpočátku připraveni k rozpravě, protože se ukázalo, že pohádky, které jsme na toto téma poslouchali během posledních deseti let, se ukázaly jako nehorázné lži. Nelze to prostě říct jinak. Roky každý slyšel o spoustě nových důmyslně propracovaných finančních inovací: úvěrech a komoditních derivátech, o hypotéčních derivátech, hybridních obligacích, výměně dluhů atd. Tyhle nové trhy s deriváty byly tak strašně složité, že dokonce – alespoň podle jedné kolující historky – nejmenovaná významná finanční instituce zaměstnala astrofyziky, aby vytvářeli programy pro obchodování. Ty byly komplikované do té míry, že jim nerozuměli ani samotní finančníci. Poselství bylo jasné: nechte to na odbornících. Do toho jste prostě nemohli proniknout. I když jste kapitalistické finančníky zrovna nemilovali (ačkoli si někteří lidé myslí, že jsou skvělí), jedno se jim nedalo upřít – byli ve svém lobbismu tak neuvěřitelně kompetentní, že demokratický dohled nad finančními trhy se stal nemyslitelným. (Tehdy se nechalo napálit i mnoho akademiků. Dobře si vzpomínám, jak jsem byl v letech 2006 a 2007 na konferencích, kde moderní tvůrci společenských teorií ve svých přednáškách hlásali, že tyto nové formy sekuritizace napojené na poslední informační technologie předznamenávají transformaci v samotné povaze času, v modalitě možnosti a uskutečnění. Pamatuji si i to, že jsem si pomyslel: „Naivní blbecci.“ Což také byli.)

Když rozruch kolem toho utichl, ukázalo se, že mnoho nebo dokonce většina těchto inovací byly pouze dobře promyšlené podfuky. Ty spočívaly např. ve strategii, kdy byly chudým rodinám prodávány hypotéky, které byly navrženy tak, aby nemohly být splaceny. Následná

operace spočívala v sázení na to, jak dlouho bude držitel hypotéky trvat, než ji přestane být schopen splácet. Vznikl finanční balíček spojující hypotéku s odhadem na neschopnost jejího splácení. Balíček pak byl prodáván další instituci (řekněme třeba té, která vedla držitelův účet důchodového spoření) s tím, že nemůže v žádném případě prodělat. Investoři si pak mohli tyto balíčky předávat, jako by to byly peníze, až nakonec odpovědnost za vyplacení vkladů přebíral nějaký obří pojišťovací konglomerát. Pokud by taková společnost nemohla splatit výsledný dluh (což bylo téměř jisté), z nesnázi by ji zachránily peníze daňových poplatníků (jak se velmi často stávalo).¹¹ Jinými slovy, je to jako neobvykle důmyslná verze toho, co dělaly banky, když koncem sedmdesátých let půjčovaly peníze diktátorům v Bolívii a Gabonu: byly to naprosto nezodpovědné půjčky a banky to dělaly s plným vědomím toho, že až to vyjde najevo, nasadí politici a úředníci všechny páky, aby jim tyto země přesto dluh vrátily bez ohledu na to, kolik to bude stát lidských životů.

Rozdíl byl tentokrát v tom, že bankéři to prováděli v nepředstavitelné míře a dluh, do kterého zabředli, byl vyšší než sloučený celosvětový hrubý domácí produkt. Svět to uvrhlo do velkého zmatku a málem to zničilo celý systém.

Armády a policie byly v pohotovosti pro případ očekávaných pouličních nepokojů a bouří, ale k ničemu nedošlo. A nezměnil se ani způsob fungování celého systému. Tehdy každý čekal, že když jsou na dně i čelní představitelé kapitalismu jako Lehman Brothers, Citibank a General Motors a když veškerý patent na moudrost selhal, začne se více diskutovat o povaze dluhu a úvěrových institucích. Všechno, jen ne prázdné řeči.

Vypadalo to, že většina Američanů je nakloněna zásadním řešením. Průzkumy ukazovaly, že naprostá převaha lidí měla pocit, že banky by se bez ohledu na ekonomické důsledky neměly tahat z bryndy, ale že by bylo dobré pomoci obyčejným občanům, kteří měli na krku špatnou hypotéku. V USA je tohle něčím výjimečným. Od dob kolonizace je Amerika zemí, která pro dlužníky nemá porozumění. Je to trochu zvláštní, protože původně byla osídlena hlavně uprchlými dlužníky. Je ale i zemí, kde je více než jinde zakořeněno přesvědčení, že jednat morálně znamená platit své dluhy. V dobách kolonizace se neplatící dlužníci přibíjeli za uši ke sloupům. Spojené státy přijaly zákon o insolvenční mezi posledními státy na světě. Ačkoli první americká ústava z roku 1787 pověřila tehdy novou vládu k vytvoření tohoto zákona, všechny pokusy se zamítaly z „morálních důvodů“ až do roku 1898.¹² Změna byla tehdy epochální. Možná proto se ti, kdo v době ekonomické krize měli pod palcem debatu v médiích a mezi zákonodárci, rozhodli, že na diskuse není pravý čas. Americká vláda uvolnila tři biliony dolarů na zalepení celého problému a dál se nedělo nic. Bankéři byli v suchu, malí dlužníci až na výjimky ne.¹³ Spíše naopak, uprostřed největší ekonomické recese od poloviny třicátých let se proti nim zvedá prudký odpor. V jeho čele stojí finanční korporace, které na stejné vládě, která je zachránila před bankrotem, chtějí, aby vůči obyčejným lidem s finančními problémy uplatnila zákon v plném rozsahu. „Dlužit peníze není zločin, ale lidé se posílají kvůli platební neschopnosti do vězení jako na běžícím pásu,“ napsal deník *Star-Tribune* v Mineapolisu-St. Paul. V Minnesotě „se počet zatčených dlužníků zvýšil v posledních

čtyřech letech o šedesát procent, v roce 2009 šlo o osm set čtyřicet pět případů. V Illinois a jihozápadní Indianě posílají soudci do vězení dlužníky, kteří nesplácejí soudně nařízené částky. V krajních případech lidé zůstávají ve vězení, dokud nesplatí alespoň něco. V lednu 2010 byl muž z vesnice Kenney v Illinois odsouzen k trestu odnětí svobody „na neurčito“, dokud nezaplatí tři sta dolarů dluhu za sklad dříví.“¹⁴

Jinak řečeno, blížíme se k obnově něčeho podobného vězením pro dlužníky. Mezitím celospolečenská diskuse utichla, veřejný odpor proti zachraňování bank z potíží postupně skomíral a nyní to vypadá, že jsme na pokraji další nevyhnutelné finanční katastrofy – zbývá se jen ptát, kolik času ještě máme.

Dostali jsme se do bodu, kdy samotný MMF, ve snaze dostat se znovu do role svědomí globálního kapitalismu, varuje před pokračováním v současném trendu. Hrozí totiž, že příště už by žádná záchrana nemusela přijít. Veřejnost to prostě nestrpí a všechno bude ztraceno. Jeden z nedávných novinových titulků zní¹⁵: „MMF varuje, že další finanční záchranný kruh by ohrozil demokracii“ („demokracii“ se tu samozřejmě míní „kapitalismus“). Je tedy zcela jasné, že i vůdci současné globální ekonomiky, kteří se ještě nedávno domnívali, že stávající systém může stejným způsobem fungovat napořád, nyní vidí všude zkázu.

V tomhle případě má MMF pravdu. Máme sto důvodů věřit, že jsme opravdu těsně na počátku převratných změn.

Člověk si pod tím obvykle představí, že všechno kolem bude úplně nové. O penězích to platí dvojnásob. Kolikrát jsme už slyšeli, že příchod virtuálních peněz, přeměna hotovosti v plastové karty a dolarů v údaje na obrazovce počítače jsou vstupenkou do nevídaného nového světa financí? Předpoklad, že jsme se ocitli na neprobádaném území, ulehčil kromě jiného cestu Goldman Sachs, AIG a podobným institucím. Snadno přesvědčily občany, že nikdo ani náhodou nemůže porozumět jejich úchvatným finančním nástrojům. Jestliže se však na celou věc podíváme z širší historické perspektivy, zjistíme, že virtuální peníze nejsou žádnou novinkou. Byla to totiž jejich původní podoba. Úvěrový systém, běžné účty i účty výloh existovaly dávno před bankovkami a mincemi. Jsou staré jako naše civilizace. V historii se střídala období, kdy světu vládly zlaté pruty – za předpokladu, že zlato a stříbro jsou formou měny – a období, kdy peníze představovaly abstraktní pojem, virtuální položku na účtu. Z historického hlediska však jako první vznikly úvěry a dnes jsme svědky pouhého návratu toho, co se ve středověku nebo dokonce ve starověké Mezopotámii pokládalo za normální věc.

Dějiny také nabízejí fascinující rady, co všechno bychom mohli požadovat. V minulých dobách za existence úvěrů existovaly také vždy kontrolní instituce, které měly předejít zhroutilí systému – jejich úkolem bylo zabránit věřitelům, aby společně s politiky a úředníky každého vyždímali. Zároveň také fungovaly instituce na ochranu dlužníků. Naše nová doba úvěrových systémů vyvolává dojem, že jsme začali z opačného konce. Nejdříve došlo

k založení globálních institucí jako MMF, jejichž posláním je chránit věřitele, ne dlužníky. V historickém měřítku, které máme na mysli, deset či dvacet let neznamená nic. Nemáme skoro tušení, co od toho čekat.

Tato kniha pojednává o historii dluhu a zároveň využívá dějiny jako prostředek k položení mnohem důležitější otázky: jací jsme lidé, jaká je lidská společnost a jací bychom měli být? Co si vlastně navzájem dlužíme a jaký má vůbec význam se na to ptát? Kniha začíná zbořením řady mýtů – nejen mýtu o směnném obchodu, kterému je věnována první kapitola, ale i konkurenčních mýtů o prapůvodních dlužích člověka vůči bohům nebo státu. Tyto mýty v jedné či druhé podobě tvoří základ běžných pojetí ekonomiky a společnosti. Vedoucí roli v nich hrají Stát a Trh jako dva protichůdné principy. Historická fakta ale ukazují, že ve skutečnosti vznikly ve stejnou dobu a fungují ve vzájemném propojení. Jedno mají tyto mylné představy společné, a sice sklon zjednodušit lidské vztahy na proces směny, jako kdyby naše vazby na společnost nebo i vesmír bylo možné popsat v pojmech obchodní transakce. Z toho plyne další otázka: jestliže se nejedná o směnu, o co tedy jde? V páté kapitole popíše s využitím antropologických poznatků morální základ ekonomiky; poté se vrátím k otázce původu peněz, abych dokázal, že se samotný princip směny vyvinul převážně v důsledku násilí – skutečný počátek peněz lze hledat v pojmech zločinu, odškodnění, války a otroctví, cti, dluhu a splátky. To nám otevírá cestu k další, osmé kapitole, která se věnuje skutečné historii pěti tisíc let dluhů a úvěrů s velkými změnami během období, kdy se využívalo virtuálních nebo na druhou stranu reálných peněz. Došel jsem k mnoha nečekaným zjištěním: od poznatku, že moderní pojetí práv a svobod pochází ze starověkého systému otrockého práva a původ investičního kapitálu je spojen se středověkým čínským buddhismem, až k objevu, že nejeden ze slavných argumentů Adama Smithe je jak okopírovaný z prací teoretiků volného trhu středověké Persie (je to navíc příběh, který v mnohém může zajímavě přispět k porozumění současné naléhavosti islámské politiky). Toto vše vytváří podklad k novému vnímání posledních pěti set let, které proběhly ve znamení kapitalistických impérií. Tím se otevírá i prostor pro otázku, co všechno by dnes mohlo být v sázce.

Poměrně dlouho mezi intelektuály platí dohoda, že velkých otázek už není třeba. Stále více se ale zdá, že se jim nelze vyhnout.

Kapitola dvě

MÝTUS VÝMĚNNÉHO OBCHODU

„Na každou rafinovanou a složitou otázku existuje přímá, jednoduchá, chybná odpověď.“

– H. L. Mencken

JAKÝ JE ROZDÍL mezi pouhým závazkem, dojmem, že člověk by měl jednat určitým způsobem, či dokonce pocitem, že je někomu zavázán, a *dluhem* jako takovým? Odpověď je jednoznačná: v penězích. Odlišnost mezi dluhem a závazkem spočívá v tom, že dluh lze přesně vyčíslit.

Peníze nejen umožňují existenci dluhu, ale na scénu spolu dokonce vstupují ve stejnou dobu. První z písemných dokumentů na mezopotámských tabulkách jsou záznamem úvěrů a pasiv, přidělů rozdělovaných chrámy, peněz dlužných za nájem nebo koupi chrámových pozemků. Hodnota každého záznamu je přesně udána v množství obilí nebo stříbra. Některé z nejranějších děl o morální filozofii zase obsahují úvahy o tom, co znamená vnímat morálku jako dluh, tedy – v penězích.

Dějiny dluhu jsou tak nutně i dějinami peněz. Chceme-li porozumět úloze, kterou ve společnosti zastával dluh, je nejjednodušší sledovat, v jaké formě existovaly peníze v různých dobách a jak se používaly, a také si všimnout diskusí, které o smyslu toho všeho nevyhnutelně následovaly. Jsou to ale jiné dějiny peněz, než na jaké jsme zvyklí. Pokud o původu peněz hovoří ekonomové, dluh je pouze vedlejším produktem. Podle nich nejdříve vznikl výměnný obchod (handlování), pak se objevují peníze a teprve potom úvěry. Když nahlédnete do knih pojednávajících o dějinách peněz např. ve Francii, Indii nebo Číně, obvykle se věnují oběživu, ale nenajdeme v nich téměř žádnou rozpravu o úvěrovém uspořádání. Už nejméně sto let antropologové jako já poukazují na to, že toto nemají správně. Typické verze dějin ekonomiky jsou na hony vzdáleny tomu, jak život v ekonomické sféře probíhal ve skutečnosti, v opravdových společenstvích, na trhu a skoro všude, kde každý někomu něco dluží na několik způsobů a kde většina transakcí probíhá bez použití peněz.

Proč ty nesrovnalosti?

Jednak je to kvůli povaze důkazů: mince se dochovaly v archeologické evidenci, popis úvěrových systémů ne. Pro ekonomy vždy znamenala samotná existence úvěrů a dluhů něco jako ostudu, protože se velmi špatně předstírá, že lidé poskytující půjčky nebo lidé zadlužení to dělají z čistě „ekonomických“ důvodů (kdyby to tak opravdu bylo, nebyl by rozdíl například mezi půjčkou neznámému člověku a vlastnímu bratranci). Bude zřejmě dobré začít naše vyprávění o penězích ve fiktivním světě, odkud úvěry i dluhy úplně zmizely. Ještě než využijeme k rekonstrukci skutečných dějin peněz antropologických metod, je třeba porozumět, co je špatného na jejich tradičním výkladu.

Podle ekonomů obecně existují tři funkce peněz: jsou prostředkem směny, zúčtovací položkou a symbolem hodnoty. Všechny učebnice ekonomie zdůrazňují hlavně první ze jmenovaných funkcí. Na ukázkou uvádím typický úryvek z knihy *Economics* z roku 1996 (Case, Fair, Gärtner a Heather):

Peníze jsou pro fungování tržní ekonomiky nezbytné. Jen si představte, jak by vypadal život bez nich. Alternativou peněžní ekonomiky je směnný obchod, kdy lidé vyměňují zboží a služby za jiné zboží a služby přímo, bez využití peněžních prostředků.

Jak funguje systém směny? Řekněme, že byste si rádi dali k snídani croissant, vejce a pomerančový džus. Místo abyste šli do obchodu a koupili si je za peníze, budete muset najít někoho, kdo tyhle věci má a je ochotný s vámi udělat obchod. To znamená, že i vy musíte vlastnit něco, po čem by mohl toužit pekař, dodavatel džusů a prodavač vajec. Pokud budete mít jako obchodní artikl tužky, nebude vám to nic platné, pokud je ti tři nebudou chtít.

Podmínkou směnného obchodu je dvojitá shoda v ochotě obchodovat. Abyste tedy mohli uskutečnit obchod, musíte najít někoho, kdo má něco, co chcete vy, a zároveň musí chtít on také něco od vás. Tam, kde je obchodní sortiment relativně úzký, jako je tomu v oblastech s poměrně jednoduchou ekonomikou, nebývá obtížné někoho takového najít a směnného obchodu se často využívá.¹

Posledně jmenovaný bod je sporný, ale protože je formulován tak vágně, bylo by těžké jej vyvrátit.

V složitě organizované společnosti s mnoha druhy zboží vyžaduje směnný obchod nezměrné úsilí. Představte si, že byste museli najít osoby, z nichž každá nabízí ke směnnému obchodu jednu z věcí, ze kterých se běžně skládá váš nákup v obchodě s potravinami. Zároveň by to musely být osoby, které by byly ochotny vyměnit je za některou z věcí, které nabízíte vy.

Nějaký dohodnutý prostředek směny (neboli platidlo) hladce odstraní problém s dvojí ochotou k obchodu.²

Je nutné zdůraznit, že nejde o nic skutečného, ale pouze o fiktivní cvičení. „Jestliže chcete pochopit, jaký prospěch má společnost z využití platidel,“ píše Begg, Fischer a Dornbusch (*Economics*, 2005), „stačí si představit výměnnou ekonomiku.“ Další autoři, Maunder, Myers, Wall a Miller (*Economics Explained*, 1991) zase píše: „Jen si pomyslete, jaké problémy byste dnes měli, kdybyste chtěli svou práci vyměnit přímo za výsledky práce někoho jiného.“ „Řekněme, že máte kohouty, ale chcete růže,“³ můžeme číst u Parkina a Kinga (*Economics*, 1995). A takhle bychom mohli pokračovat do nekonečna. Každá ze současných učebnic ekonomie vysvětluje tento problém stejným způsobem. Jak poznamenávají, kdysi byly časy, kdy neexistovaly peníze. Jaké to muselo být? Takže – představme si ekonomiku podobnou té dnešní, jen s tím rozdílem, že se nepoužívá peněz. Rozhodně by to bylo velmi nepraktické! Je evidentní, že lidé museli vynalézt peníze už kvůli jejich efektivitě.

Vyprávění o penězích tedy pro ekonomy vždy začíná vybájeným světem směnného obchodu. Kam ale tuto smyšlenku umístit v prostoru a čase? Mluvíme o jeskynních lidech, obyvatelích ostrovů v Tichém oceánu nebo americkém pohraničí? V jedné z učebnic nás ekonomové Joseph Stiglitz a John Driffill přivádějí do prostředí podobajícího se Nové Anglii nebo městečku na středozápadě:

Můžeme si představit farmáře, jak v městečku vyměňuje výsledky své práce s kovářem, krejčím, hokynářem a doktorem. Aby jednoduchá směna nicméně ale proběhnout, obě strany musí projevit vůli obchodovat... Henry má brambory a potřebuje boty, Joshua vlastní jeden zbytečný pár bot a chce brambory. Díky výměně budou oba spokojenější. Jenže když Henry má palivové dříví a Joshua žádné nepotřebuje, musí se najít někdo další a provést několikanásobná směna, aby Henry nakonec získal vytoužené boty. Peníze nabízejí způsob, jak tuto složitou výměnu velmi zjednodušit. Henry prostě někomu prodá dříví a za utržené peníze si od Joshuy ty boty koupí.⁴

Zase se jedná pouze o iluzorní zemi podobnou současnosti, jen ty peníze někam zmizely. V důsledku to ani nedává smysl: kdo se zdravým rozumem by provozoval hokynářství na takovém místě? A jak by sháněl zásoby? Ponechme to teď ale stranou. Existuje jednoduchý důvod, proč všichni autoři učebnic ekonomie neustále opakují tu samou historku. Ona totiž vychází od člověka, který je pro ně doslova ten nejdůležitější na světě. Ve významném roce 1776 ji na University of Glasgow vyprávěl profesor morální filozofie Adam Smith, a tím dal vzniknout oboru ekonomie.

Příběh nepocházel tak úplně ze Smithovy hlavy, už v roce 330 př.n.l. můžeme v Aristotelově pojednání o politice nalézt vzdáleně podobný text. Nejprve podle něho musely

rodiny pěstovat věci výhradně pro vlastní potřebu. Postupně se podle všeho některé začaly specializovat – jedna pěstovala obilí, další vyráběla víno a produkty si vyměňovaly mezi sebou.⁵ Aristoteles se domníval, že peníze vznikly někdy během tohoto procesu. Nikdy ale nevysvětlil, jak k tomu došlo, stejně jako to neudělali ani středověcí učenci, kteří čas od času jeho vyprávění opakovali.⁶

V letech následujících po éře Kolumba, kdy španělští a portugalská dobrodruzi pátrali ve světě po nových zdrojích zlata a stříbra, tyto příběhy vymizely. Nikdo z nich určitě nepodal zprávu o objevu země s výměnným obchodem. Většina cestovatelů putujících v šestnáctém a sedmáctém století po Západní Indii nebo Africe se domnívala, že všechny společnosti nutně mají vlastní peníze. Každá společnost má totiž vládu a každá vláda vydává přece peníze.⁷

Adam Smith byl nicméně rozhodnut změnit běžná přesvědčení svých současníků. Protestoval především proti myšlence, že peníze jsou výtvozem vlády. V této záležitosti byl Smith dědicem liberální filozofické tradice představované Johnem Lockem, který tvrdil, že vláda vzniká na ochranu soukromého vlastnictví a měla by se také spokojit pouze s touto funkcí. Smith zašel ještě dál a tvrdil, že majetek, peníze a trh nejenže existovaly dávno před vznikem politických institucí, ale že jsou i samotným základem lidské společnosti. Z toho vyvodil, že pokud má stát hrát nějakou roli v peněžních záležitostech, mělo by jít pouze o zajištění spolehlivosti měny. Díky tomu pak také mohl trvat na tom, že ekonomika je nezávislým oborem lidské činnosti s vlastními principy a zákonitostmi, které se liší například od etiky nebo politiky.

Smithův argument stojí za detailnější prozkoumání, protože je, jak jsem již řekl, zakládajícím mýtem ekonomiky.

Co je, ptá se Smith na začátku, přesně vzato základem ekonomického života? Je to „určitý sklon v lidské povaze ... sklon obchodovat a vyměňovat jednu věc za jinou.“ Zvířata tohle nedělají. „Nikdo,“ poznamenává Smith, „nikdy neviděl psa, který by si úmyslně a ve vsí slušnosti vyměnil s jiným psem kost za kost.“⁸ Lidé si mezi sebou, když je necháte být, začnou nutně vyměňovat a porovnávat věci. Prostě jsou takoví. I logika a konverzace jsou typem obchodu a také zde, jako ve všem, budou lidé pro sebe vyhledávat nejvýhodnější věci a snažit se, aby z výměny měli co největší užitek.⁹

Je to právě ta touha po směně, která vyústila v dělbu práce, jíž vděčíme za všechny lidské vymoženosti a civilizaci. A zde se opět ocitáme v příběhu z pohádkové říše dalšího z ekonomů, zřejmě se jedná o směsici ze života severoamerických indiánů a středoasijských kočovných pastevců:¹⁰

V kmene lovců či pastevců se určitý člověk specializuje na výrobu luků a šípů např. proto, že je umí vyrobit rychleji a obratněji než druzí. Často je se svými společníky vyměňuje za dobytek nebo zvěřinu a nakonec zjistí, že si takhle přijde na víc masa, než kdyby sám vyrazil a zvěř si lovil. S ohledem na jeho zájmy se výroba luků a šípů pro něho stává hlavním prostředkem obživy a je tak trochu zbrojířem. Další člen kmene vyniká ve výrobě ráků a krytin na stavbu jejich chatrčí nebo stanů. Je

zvyklý vycházet svým sousedům v této věci vstříci a také on od nich za to dostává hovězí a zvěřinu, až se nakonec začne věnovat pouze této činnosti a je z něho něco jako tesař. Stejně tak se třetí člen kmene stane kovářem nebo tepcem, čtvrtý koželuhem nebo tím, kdo zhotovuje oděvy z kůží a usní, co jsou hlavní součásti oblečení divochů...

V momentě, kdy tu máme specializované výrobce šípů nebo wigwamů, dojde nám, že máme i problém. Jen si všimněte, jak snadno přejdeme od vymyšlených divochů k maloměstským kupcům.

Avšak v době, kdy začínala dělba práce, celý proces musel být často plný překážek a rozpaků. Řekněme, že někdo má určitého zboží víc než potřebuje, a druhému se ho naopak nedostává. První by se ho jistě rád zbavil a druhý zase část získal. Pokud ale ten druhý nemá nic, co by mohl prvnímu nabídnout výměnou, k obchodu mezi nimi nedojde. Řezník má ve svém obchodu více masa, než může sníst, a sládek i pekař by rádi kus masa měli, ale nemají nic, co by řezníkovi nabídli výměnou...

✱ ✱ ✱ ✱

Každý prozíravý člověk v každé době a společnosti, od okamžiku vzniku dělby práce, se musel pochopitelně snažit řídit své záležitosti tak, aby měl vždy u sebe nejen typické výrobky svého řemesla, ale také určité množství toho či onoho zboží, které by jen málokdo odmítl vyměnit. Jedině tak se mohl vyhnout výše zmíněným problémům.¹¹

Všichni si tak samozřejmě začnou dělat zásoby něčeho, o čem jsou přesvědčeni, že to budou ostatní chtít. Má to paradoxní následek: místo aby v určité chvíli hodnota takového tovaru klesla (protože každý nějaký vlastní), naopak se zvyšuje (protože se z něho stává měna):

Sůl byla prý běžným prostředkem obchodu a směny v Etiopii, různé druhy lastur v některých částech pobřežní Indie, sušené tresky na Newfoundlandu, tabák ve Virginii, cukr v některých našich západoindických koloniích, usně a opracované kůže v dalších zemích; a jak jsem se dozvěděl, i dnes existuje ve Skotsku vesnice, kde je běžné, že dělník přinese do pekárny nebo pivnice místo peněz hřebíky.¹²

Nakonec se samozřejmě všechno zredukuje na drahé kovy, alespoň při obchodech na velké vzdálenosti, protože tyto kovy se na oběživo perfektně hodí: jsou odolné, přenosné a lze je nekonečně rozdělovat na stejné kusy.

K tomuto účelu různé země využívaly různých kovů. Starověcí Sparťané platili železem, Římané mědí, stříbrem a zlatem se platilo ve všech bohatých obchodních zemích.

Tyto kovy měly zřejmě nejdříve podobu nepracovaných prutů, bez jakékoli značky nebo ochranné známky...

Používání kovových prutů mělo dvě velké nevýhody: byly těžké a špatně se oceňovaly. V případě vzácných kovů, kde malá změna množství znamená velkou změnu ceny, bylo pro náležitě ocenění takového zboží třeba velmi přesných vah a závaží. Zvláště vážení zlata je proces vyžadující určitou finesu...¹³

Je jasné, k čemu to všechno špelo. Snadnější než výměnný obchod je používání nesouměrných kovových prutů. Ale nebylo by ještě jednodušší, kdyby se různě velké kusy kovů označily jednotnými nápisy uvádějícími jejich váhu a čistotu? Samozřejmě, že ano, a tak vznikly peníze. Je pravda, že od té chvíle do hry vstupují vlády, které obvykle řídily mincovny. V tradiční verzi příběhu ale tady jejich role, kterou je zajistit dostatečnou zásobu peněz, také končí. Navíc tuto roli nehrály ani moc dobře, protože po celé dějiny bezohlední vládcí měnu znehodnocovali, způsobovali inflaci a jiné politické pohromy tam, kde šlo původně o střízlivou ekonomiku.

Tento příběh působivě sehrál nejen klíčovou roli v založení ekonomiky jako vědy, ale také v samotném přesvědčení o existenci něčeho jménem „ekonomika“, co má svá vlastní, na morálce a politice nezávislá pravidla. Ty ekonomové na druhou stranu mohou podrobit svému vědeckému zkoumání. „Ekonomika“ začíná tam, kde vyhovíme svému sklonu k obchodování a směně. Obchodujeme a vyměňujeme v podstatě pořád, a vždycky budeme. Peníze jsou k tomu nejlepším prostředkem.

Ekonomové jako Karl Menger a Stanley Jevons později vylepšili detaily vyprávění, hlavně matematickými výpočty, které dokazovaly, že náhodně vybraný vzorek lidí s náhodnými potřebami by se teoreticky nejen mohl shodnout na jednotné komoditě jako platidlu, ale i na jednotném cenovém systému. Zavedli do ekonomiky také nejrůznější druhy poutavých technických termínů (z „nevýhod“ se například staly „obchodní náklady“). Rozhodující na tom je, že se příběh v této podobě dostal do povědomí většiny lidí. Děti se ho dozvídají ve škole i při návštěvě muzea. Každý ho zná. „Za dávných časů existoval výměnný obchod. Byly s ním problémy, a tak lidé vynalezli peníze. Pak na svět přišly úvěrové systémy a bankovníctví.“ Celé je to seřazeno v jednoduché, přímočaré linii, jako proces s narůstající složitostí a abstrakcí,

který lidstvo logicky a neúprosně dovedl od výměny mamutích klů v době kamenné k burzám, zajišťovacím fondům a sekuritizovaným derivátům.¹⁴

Ten příběh je všudypřítomný. Je tam, kde jsou peníze. Kdysi jsem v Arivonimamu na Madagaskaru měl tu čest hovořit s Kalanorem, malým přízrakem, o kterém místní vyvolavač duchů tvrdil, že bydlí u něj doma v truhle. Šlo o zjevení bratra místní nechvalně známé lichvářky Nordine. Po pravdě, nechtěl jsem příliš mít s celou tou rodinou něco společného, ale přátelé mě přesvědčili. Konec konců, šlo přece o prastaré stvoření. Duch ke mně z onoho světa mluvil zpoza plátna tajemným chvějícím se hlasem. Chtěl se ovšem bavit jen o penězích. Když mě celá ta fraška už trochu rozčilovala, nakonec jsem se zeptal: „K čemu jste tehdy, když jste byl ještě naživu, používali peníze?“

Záhadný hlas okamžitě odpověděl: „Ale my jsme nepoužívali peníze. Za starých časů jsme vyměňovali zboží přímo, kus za kus...“

Jak říkám, ten příběh je všude, stojí na něm náš systém ekonomických vztahů. Je tak hluboko zakořeněn v obecném povědomí, dokonce i na Madagaskaru, že si většina lidí na Zemi ani neumí představit, že by peníze mohly vzniknout jiným způsobem.

Potíž je v tom, že neexistují důkazy, že by se někdy doopravdy odehrál, a spousta důkazů svědčí pro opak.

Badatelé po staletí pátrali po legendární zemi výměnného obchodu, ale bez úspěchu. Adam Smith příběh zasadil do domorodé Severní Ameriky, jiní dali přednost Africe nebo Tichomoří. Smith ve své době těžko mohl najít ve skotských knihovnách spolehlivé informace o ekonomickém systému původních amerických obyvatel. V polovině století ale Lewis Henry Morgan vydal mimo jiné knihu o šesti národech Irokézů. Z knihy jasně vyplývalo, že hlavními ekonomickými institucemi těchto kmenů byly dlouhé domy, kde se skladovala většina zboží. To bylo na příděl na základě rozhodnutí ženské rady. Nikdo nikdy nevyměňoval hroty šípů za maso nebo dřevěné desky. Ekonomové ovšem tyto informace prostě ignorovali.¹⁵ Stanley Jevons, autor knihy považované za klasické dílo v oblasti historie peněz, přejal do své knihy příklady přímo od Smitha, s indiány měnicími zvěřinu za losí a bobří kůže a nedbal na popis života skutečných indiánů, ze kterého bylo jasné, že si Smith všechno vymyslel. Zhruba ve stejnou dobu se do světa vydala spousta misionářů, dobrodruhů a koloniálních úředníků. Mnozí z nich měli s sebou Smithovu knihu a očekávali, že přijdou do zemí, kde platí směna. Dodnes ale nikdo z nich nevytáhl kout světa, kde ekonomické vztahy mezi sousedy fungují na principu „dám ti dvacet kuřat za tvou krávu.“

V antropologii je rozhodujícím dílem o směnném obchodu kniha Caroline Humphreyové z Cambridge, jejíž závěry jsou jednoznačné: „Nikde nemáme doklad o směnném obchodu v čisté podobě, ani o tom, že peníze vznikly ze směny. Všechna etnografická zjištění nasvědčují, že nic takového nikdy neexistovalo.“¹⁶

Samozřejmě to neznamená, že výměnný obchod vůbec neexistoval nebo dokonce nebývá využíván lidmi, které by Smith popsals jako „divochy“. Pouze to znamená, že se neuplatňuje mezi obyvateli stejné vesnice. Zpravidla se využívá pro obchod s cizinci nebo nepřáteli. Začneme například s brazilskými indiány kmene Nambikwara. Vyhovují všem kritériím: jsou jednoduchým společenstvím, neznají dělbu práce. Žijí v malých skupinách, tradičně do sta členů. Občas některá skupina zahlédne ve svém okolí oheň jiné skupiny a vyše posly s nabídkou k obchodování. Pokud je přijata, nejdříve ukryjí v lese své ženy a děti, a poté pozvou muže z druhé skupiny do svého tábora. Každá skupina má svého náčelníka. Když se všichni shromáždí, oba náčelníci pronesou slavnostní řeč, ve které vychvalují muže druhé skupiny a haní svou vlastní. Muži odloží zbraně, tančí spolu a zpívají, i když tanec je pantomimickou nápodobou válečného střetu. Pak spolu začnou obchodovat:

Pokud se někomu líbí nějaká věc, vychvaluje ji, jaká je pěkná. Jestliže si vlastník věci cení a chce za ni hodně dostat, neodpoví, že je drahá, ale že nestojí za nic. Naznačuje tak úmysl věc si ponechat. „Tahle sekyra není k ničemu, je stará a hrozně tupá,“ prohlašuje o sekyře, na kterou má jeho protějšek záslusk.

Diskuse probíhá v rozzlobeném tónu, dokud nedojde k dohodě. Pak si oba muži vzájemně vyškubnou vytoužené věci z ruky. Když jeden z nich má předat druhému náhrdelník, musí mu ho druhý servat, místo aby si ho bývalý majitel sundal a podal mu ho. Často dojde ke sporům i rvačkám, když jeden z nich je nedočkavý a chňapne po věci dříve, než druhý ukončil diskusi.¹⁷

Celá záležitost končí velkolepou hostinou, které se účastní i ženy. To může vést k dalším problémům, protože hudba a veselí svádějí k nevěře.¹⁸ Někdy vypuknou žárlivé hádky, občas někoho zabijí.

Směna, i přes všechny slavnostní prvky, proběhla mezi lidmi, kteří by jinak mohli být nepřáteli na pokraji konfliktu, a pokud máme věřit etnografovi, kdyby jedna strana později došla k názoru, že byla ošizena, k válce by skutečně mohlo snadno dojít.

Pojďme se teď podívat přes půl světa do kraje Arnhem v oblasti západního Severního Teritoria v Austrálii. Žijí zde Gunwinggové, kteří své sousedy baví při obřadních rituálech směny zvaných *dzamalag*. Při nich skutečně násilí téměř nehrozí. Je to i díky systému moieta, který dělí společnost na dvě exogamní skupiny a funguje na celém území. Nikdo si nesmí vzít člověka ze stejné skupiny, ani s ním mít sex, ať pochází odkudkoli. Každý z opačné skupiny je ale technicky vzato potenciální dobrá partie. Z toho důvodu je pro všechny muže polovina žen zakázaným ovocem, druhá polovina lákavou kořistí. Pro celou oblast je také typická specializace: každá skupina má své výrobky, které směňuje s ostatními.

Následuje popis *dzamalagu* ze čtyřicátých let 20. století z pera antropologa Ronalda Berndta. Stejně jako předtím, po úvodních vyjednáváních jsou příchozí cizinci pozváni do tábora hostitelů. Návštěvníci v tomto konkrétním případě byli všude známi svými „vysoko

ceněnými vroubkovanými oštěpy“, a jejich hostitelé zase měli možnost sehnat kvalitní evropské látky. Obchod zahajují hosté, v jejich skupině jsou muži i ženy. Tři muži přicházejí do táborového obřadního kruhu a snaží se potěšit své hostitele hudbou – dva zpívají, třetí hraje na didgeridoo. Po chvíli se ženy z hostitelské skupiny vrhnou na hudebníky:

Muži a ženy vstanou a začínají tančit. Vlastní obřad je zahájen, když dvě ženy z opačné moiety darují „*dzamalag*“ dvěma zpívajícím mužům. Každý z nich dostane kousek látky, žena se ho dotýká nebo jej uhodí, pak ho stáhne na zem, nazve ho svým „*dzamalag*“ manželem a eroticky mezi sebou žertují. Pak přichází další žena a opakuje stejný postup s hráčem na didgeridoo.

Dzamalag výměna se dává do pohybu. Muži z příchozí skupiny tiše sedí, zatímco ženy z opačné moiety k nim přiskočí, darují jim kousek látky, pak je uhodí a vyzvou k souloží; na muže to pak zkoušejí různým způsobem, k pobavení a potlesku ostatních, zatímco se kolem stále zpívá a tančí. Ženy se snaží povolit mužům jejich bederní roušky, dotknout se jejich penisu a odtáhnout je z obřadního kruhu na místo „vhodné pro soulož“. Muži pak neochotně jdou se svými *dzamalag* partnerkami souložit do keřů, kam na ně není od ohně vidět. Ženy od nich potom mohou dostat tabák nebo korálky. Část tabáku věnují svým manželům, kteří je přesvědčili k *dzamalagu*. Jejich manželé darovaný tabák využijí jako dárek pro své *dzamalag* partnerky...¹⁹

Přicházejí noví zpěváci a hudebníci, i je ženy nevybíravým způsobem odvedou do houští; muži povzbuzují své ženy, aby se „neupejaly“, aby udrželi pověst kmene Gunwinggů jako dobrých hostitelů; nakonec se chopí iniciativy a stejně jako jejich ženy odcházejí do ústraní s manželkami návštěvníků. Když se všichni alespoň jednou s někým spárovali a hosté jsou spokojeni s množstvím látky, které získali, ženy přestanou tančit a postaví se do dvou řad a návštěvníci se seřadí, aby se jim odvděčili.

Pak mužští návštěvníci z jedné moiety přitancí k ženám z opačné moiety, aby jim „předali *dzamalag*“ Své lopatkovité oštěpy drží napřažené, předstírají, že chtějí ženy probodnout, ale namísto toho je uhodí plochou stranou čepele. „Neprobodneme vás, protože to už udělaly naše pyje.“ Poté ženám své oštěpy darují. Na řadě jsou mužští návštěvníci z druhé moiety a celý proces se opakuje s ženami z protější moiety, které dostanou oštěpy s vroubkovanými ostrími. Obřad je u konce, následuje hodování.²⁰

Jde o zvláště barvitý případ, ale právě takové jsou ilustrativní. Hostitelé z kmene Gunwinggu zde přejímají prvky, které známe z výměnného obchodu kmene Nambikwara (hudbu, tanec, eventuální nepřátelství, milostné pletichy) a díky relativně přátelským vztahům se svými sousedy je přetvářejí v slavnostní hru – možná ne tak docela bezpečnou, ale (jak náš etnograf zdůrazňuje) zábavnou pro všechny účastníky.

Co mají všechny tyto případy výměnného obchodu společného, je to, že lidé střetávají cizince, se kterými se pravděpodobně už nikdy znovu nepotkají a se kterými rozhodně nebudou pokračovat v žádném vztahu. V této situaci je výměna kus za kus to pravé: obě strany učiní výhodný obchod a rozloučí se. Je to možné také díky počáteční vstřícnosti obou stran a sdílené zábavě – hudbě a tanci. Obchod je třeba budovat na společenském základě. Pak přichází na řadu fáze obchodování, kdy obě strany skrytě dávají najevo nepřátelství přítomné vždy, když dochází k výměně hmotného zboží mezi cizinci. Obě strany se také snaží pomocí hrané agrese z druhé strany vytěžit co nejvíce – i když u Nambikwarů hrozí, že tato předstíraná agrese by se mohla snadno změnit v opravdové násilí. Gunwinggové s jejich uvolněným postojem k sexualitě naproti tomu dokázali sloučit sdílené potěšení i agresi v jedno.

Vzpomeňme si zde na styl ekonomických učebnic: „Jen si představte společnost bez peněz.“ „Zkuste si představit ekonomiku postavenou na směně.“ Z těchto příkladů jasně vyplývá, jak omezená je fantazie většiny ekonomů.²¹

Proč to tak je? Nejjednodušší odpověď by mohla znít: proto, aby vůbec mohla existovat věda jménem „ekonomika“, která se zabývá hlavně a především tím, jak se lidé snaží co nejvýhodněji vyměnit boty za brambory nebo látku za oštěpy, musí nutně také stát na přesvědčení, že směna takového zboží nemá nic společného s válkou, vášní, dobrodružstvím, tajemstvím, sexem nebo smrtí. Ekonomika předpokládá rozdíly mezi různými sférami lidského jednání, které u národů jako jsou Gunwinggové nebo Nambikwarové prostě neexistují. Ty vznikají v důsledku působení institucí, jako jsou policie, vězení a právníci. Jsou lidé, kteří se nemají moc rádi, nechťejí spolu navazovat trvalé vztahy a touží jen získat co nejvíce z majetku toho druhého. Zmíněné instituce zajistí, aby se tito lidé vyvarovali nejjednoduššího prostředku, jak toho dosáhnout – krádeže. Z toho se může zdát, že život se jasně dělí na komerční sféru a „konzumní sféru“, kde si užíváme hudby, hodování a erotiky. Jinými slovy, představa světa z ekonomických učebnic, na níž se velmi podílel Adam Smith, se natolik stala součástí našeho běžného vnímání skutečnosti, že si jen těžko dokážeme představit jiné uspořádání.

Z uvedených příkladů je jasné, proč žádná společnost nemůže fungovat na základě směnného obchodu. Každý by totiž měl jen krok k tomu, aby šel svým bližním po krku; navždy připravený zaútočit, ačkoli by to nikdy nemohl doopravdy udělat. Je fakt, že směna někdy proběhne i mezi lidmi, kteří se navzájem nepovažují za cizince, ale stejně dobře by jimi mohli být – to znamená, že k sobě necítí žádnou odpovědnost ani důvěru a ani nemají zájem na rozvíjení svého vztahu. Pukthunové ze severního Pákistánu jsou například známi svou velkorysou pohostinností. Směnu ale provádíme s lidmi, s nimiž nás žádná pohostinnost nespojuje (ani příbuzenství nebo něco jiného):

Oblíbeným způsobem obchodu mezi muži je směna, neboli „adal-badal“ (dej a ber). Vždycky čekají na příležitost, jak něco ze svého majetku vyměnit za něco lepšího. Často se vyměňují věci stejného druhu: rádio za rádio, sluneční brýle za sluneční brýle, hodinky za hodinky. Někdy se ale vyměňují i úplně odlišné

věci, jako třeba kolo za dva osly. „Adal-badal“ vždy probíhá mezi lidmi, kteří spolu nejsou příbuzní, a tak si muži mohou dovolit získat nad svým obchodním partnerem výhodu. Dobrá výměna, kdy jeden muž získal víc než druhý, je důvodem k hrdošti a vychloubání. Pokud se směna nevyvedla, postižený se snaží z obchodu vycouvat a když to nejde, hledá další nic netušící oběť, které by vadnou věc podstrčil. Nejlepší partner pro „adal-badal“ je člověk, který žije daleko, a tím pádem je malá šance, že by si mohl stěžovat.²²

Taková bezzásadovost se neobjevuje pouze ve střední Asii. Je zřejmě podstatou směnného obchodu – což by vysvětlovalo i fakt, že pár století před Smithem anglická slova „trade“ a „barter“ (obchod a směna, pozn. překl.), stejně jako jejich ekvivalenty ve francouzštině, španělštině, němčině, holandštině nebo portugalštině měly význam „napálit, ošidit nebo oškubat.“²³ Vyměnit jednu věc přímo za nějakou jinou a snažit se u toho pro sebe urvat co největší výhodu je obyčejně způsob, jakým jednáme s lidmi, na kterých nám nezáleží a které už pravděpodobně nikdy nepotkáme. Tak proč to nezkusit? Na druhou stranu – jestliže máme o druhého člověka, přítele či souseda, zájem natolik, že s ním chceme jednat čestně a poctivě, vezmeme v potaz jeho potřeby, zájmy a situaci. A když si s ním přesto vyměníme nějakou věc, máme tendenci vnímat ji spíše jako dar.

Abych vysvětlil, co mám na mysli, pojďme se nyní vrátit k učebnicím ekonomiky a „dvojitě shodě zájmů“. Henryho jsme opustili ve chvíli, kdy potřeboval boty a všechno, co měl, byly brambory. Joshua vlastnil jedny boty navíc, ale nijak zvlášť netoužil po bramborách. Protože peníze ještě nebyly vynalezeny, oba stojí před problémem. Co mají dělat?

Teď už bychom měli vědět, že bychom o obou mužích potřebovali víc informací. Co jsou zač? Jsou příbuzní? A jestli ano, jak blízcí? Podle všeho žijí v malé komunitě. Všichni takoví lidé už spolu mají něco za sebou a někdy to bývá složité. Jsou ti dva přáteli, soupeři, spojenci, milenci, nepřátelé nebo od každého něco?

Autor příkladu z učebnice zřejmě předpokládá, že oba mají zhruba stejné postavení, nejsou blízcí příbuzní, ale dobře spolu vycházejí – takže jejich vztahy jsou vysloveně neutrální. To je ale málo. Kdyby například Henry pocházel z kmene Seneců žijících v dlouhých domech a potřeboval by mokasíny, Joshua by v celé věci nehrál vůbec žádnou roli. Henry by to prostě řekl své manželce, ta by to probrala s ostatními představitelkami rodu, donesla by si materiál ze společného skladu a boty by mu ušila. Podobně bychom mohli vytvořit alternativní scénáře příběhu Joshuy a Henryho, kdybychom je zasadili do malého důvěrného společenství, jako jsou skupiny Nambikwarů nebo Gunwinggů:

PRVNÍ SCÉNÁŘ

Henry přichází k Joshuovi: „Máš hezké boty!“

Joshua na to: „Nejsou nic moc, ale protože se ti asi líbí, rozhodně si je vezmi.“

Henry si odnáší boty.

O Henryho bramborách nepadne ani slovo, protože oba vědí, že kdyby jich Joshua měl málo, Henry by mu nějaké daroval.

A je to. Není ovšem jasné, jak dlouho boty budou stále Henryho majetkem. Záleží to asi na tom, jak jsou pěkné. Kdyby byly obyčejné, zůstaly by jemu, ale jestli jsou něčím zvláštní nebo opravdu hezké, mohou putovat k dalším lidem. O tom vypráví další příběh. John a Lorna Marshallovi, kteří prováděli v šedesátých letech výzkum u Křováků v poušti Kalahari, darovali nůž jednomu ze svých dobrých křováckých spolupracovníků. Když se o rok později vrátili, zjistili, že nůž byl mezitím alespoň chvíli majetkem každého člena skupiny. Na druhou stranu se tomu lze podle mých několika arabských přátel v méně rovnostářské společnosti vyhnout. Jestliže přítel chválí váš náramek nebo třeba váček, měli byste mu okamžitě nabídnout, aby si ho vzal. Pokud si předmět ale opravdu chcete ponechat, můžete vždycky odvětit: „Je krásný, že? Byl to dárek.“

Autoři učebnice ale evidentně vnímají průběh celé situace jako méně osobní. Zřejmě si představovali oba muže jako hlavy rodiny, které spolu dobře vycházejí, ale každá má své vlastní zásoby. Možná žijí ve skotské vesničce se Smithovým řezníkem a pekařem nebo v osadě usedlíků v Nové Anglii. Až na to, že neznají peníze. Je to prapodivná představa, ale uvidíme, co se dá dělat:

DRUHÝ SCÉNÁŘ

Henry přichází k Joshuovi a říká: „Máš hezké boty!“

Nebo, ať je to trochu realistické, Henryho žena si povídá s Joshuovou manželkou a úmyslně poznamená, že Henryho boty už jsou tak špatné, že z nich Henry má kuří oka.

Zpráva je předána dál a druhý den Joshua přinese Henrymu pár bot, které měl doma navíc a trvá na tom, že je to dárek. V žádném případě nechce nic na oplátku.

Nezáleží na tom, jestli to Joshua myslí upřímně. Tím, že to udělal, otevřel Henrymu úvěr a Henry má u něho dluh.

Jak mu to může Henry opětovat? Je spousta možností. Joshua třeba opravdu potřebuje brambory. Henry pár dní moudře počká a pak je, jako by nic, Joshuovi přinese s tím, že je to také dárek. A jestli Joshua nepotřebuje brambory teď, může je potřebovat za nějaký čas. Nebo za rok možná Joshua přijde k Henrymu na dvůr a řekne: „Máš pěkné prase...“

V žádném z obou scénářů se neobjevil problém „dvojitě shody zájmů“, tak často zmiňovaný v učebnicích ekonomiky. Henry možná nemá to, co Joshua potřebuje právě teď, ale jestli jsou sousedé, je to jen otázka času.²⁴

S toho dále vyplývá, že není třeba hromadit zásoby věcí, které by se mohly hodit na výměnu, jak předpokládal Smith, s čímž se pojí i nutnost vzniku peněz. V tak malých komunitách je běžné, že všichni vědí, kdo co komu dluží.

Je tu ale jeden problém s pojmy, kterého si pozorný čtenář možná všiml. „Henry má u Joshuy dluh.“ Ale jaký? Jak vyčíslit laskavost? Z čeho odvodíte, že tolik a tolik brambor nebo takhle velké prase vyváží hodnotu páru bot? I kdyby šlo totiž pouze o hrubý odhad, musí existovat nějaký způsob, který stanoví, že X je s drobnými odchylkami zhruba tolik, co Y. Nevyplyvá z toho, že něco jako peníze, ve smyslu zúčtovacích jednotek, už musely existovat, aby bylo možné porovnat hodnotu různých věcí?

Ve většině ekonomik založených na darech existuje způsob, jak problém s hrubým odhadem vyřešit. Stanoví se odstupňované kategorie různých *typů* věcí. Prasata a boty tak mohou spadat do stejné skupiny, takže člověk může darovat jedno a dostat druhé. Korálový náhrdelník už je jiná věc, za ten se musí darovat zase náhrdelník nebo jiný šperk. Antropologové to popisují jako „oblasti směny.“²⁵ Věci to do jisté míry zjednodušuje. Jestliže se mezi různými kulturami vyvine pravidelný směnný obchod, většinou funguje na podobných principech: konkrétní věci se vyměňují pouze za jiné konkrétní věci (např. látky za oštěpy), takže není problém vymyslet typické ekvivalenty. Moc nám to ale nepomůže, když chceme přijít na to, odkud se vzaly peníze – spíš naopak. Proč si dělat zásoby soli, zlata nebo ryb, když by je bylo možné vyměnit pouze za určité věci?

Máme dobrý důvod věřit, že výměnný obchod vůbec nevznikl ve starověku, ale rozšířil se až v moderní době. Zcela jistě se odehrává většinou mezi lidmi, kteří peníze běžně používají, ale z nějakých důvodů jich právě moc nemají. Důmyslné směnné systémy se často objevují v situacích, kdy národní ekonomika prodělala kolaps: naposledy to bylo v Rusku v devadesátých letech a v Argentině kolem roku 2002, kdy rubly a dolary v podstatě vymizely.²⁶ Čas od času se dokonce objeví nový druh měny – víme, že například v táborech válečných zajatců a mnoha vězeních se platí cigaretami, k potěšení a vzrušení mnoha ekonomů.²⁷ Stále ale hovoříme o lidech, kteří jsou na peníze zvyklí, ale musí se bez nich dočasně obejít – což je přesně stejná situace, kterou jsem popsal na začátku a kterých jsou plné učebnice ekonomie.

Takový stav se častěji řeší zavedením nějakého úvěrového systému. Přesně k tomu asi došlo, když velká část Evropy „přešla zpět ke směnnému obchodu“ po pádu Římské říše a pak znovu po rozpadu Karolínské říše. Lidé si dále vedli účty ve staré říšské měně, i když už nepoužívali mince.²⁸ Punkthunové, kteří vyměňují kola za osly, téměř jistě peníze také znají, protože v jejich části světa existují po tisíce let. Oni prostě jen radši se svými protějšky vyměňují věci přímo, protože jim to připadá mužnější.²⁹

Nejnápadnější je to, že i v Smithových příkladech s rybami, hřebíky a tabákem v roli peněz jde o stejnou věc. Po vydání Smithova *The Wealth of Nations* (česky vyšlo pod názvem *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*, SNTL, 1958 a později vydal pod stejným názvem Liberální institut, 2001) vědci prověřovali většinu uvedených příkladů a přišli na to, že skoro vždy lidé popsaní v těchto příkladech peníze znali a také je používali – jako účtovací jednotky.³⁰

Vezměme si třeba sušené tresky, kterými se platilo na Newfoundlandu. Už před sto lety britský diplomat A. Mitchell-Innes upozornil, že Smith popisuje zdání vytvořené jednoduchým úvěrovým uspořádáním:

Na Newfoundlandu v počátcích rybářského průmyslu nebyla stabilní evropská populace; rybáři přijížděli pouze v lovné sezóně a zbytek byli obchodníci, kteří kupovali sušené ryby a prodávali rybářům běžné zásoby. Rybáři jim prodávali ryby za tržní cenu udávanou v librách, šilincích a pencích. Kupci jim na oplátku otevřeli úvěr, z kterého platili za své zásoby. Zůstatek jim byl pak v Anglii nebo Francii vyplacen směnkami.³¹

Ve Skotské vesničce to bylo podobné. Nevypadalo to tak, že by někdo vešel do místní krčmy, hodil na pult tesařský hřebík a chtěl za něj pintu piva. Za Smithových časů zaměstnavatelé často neměli peníze, aby dělníkům zaplatili, a mzdy se vyplácely někdy i s ročním nebo delším zpožděním. Proto bylo normální, že si zaměstnanci z práce odnášeli některé ze svých výrobků nebo zbylý materiál, jako stavební dříví, látky, provazy atd. Hřebíky byly tedy úrokem z dluhu zaměstnavatele. Muži pak chodili do hospody, kde měli otevřený účet a při vhodné příležitosti donesli pytlík hřebíků, aby smazali dluh. Zákon vydaný ve Virginii povolující tabák jako legální platidlo byl zřejmě pokusem plantážníků přimět kupce, aby v čase sklizně přijímali jejich výpěstky jako úvěr. V důsledku zákona se z virginských kupců stali tabákoví překupníci, ať se jim to líbilo nebo ne; podobně jako kupci v Karibiku museli ve velkém obchodovat s cukrem, protože jim ho jejich bohatší zákazníci přinášeli k odepsání dluhů.

Předchozí příklady jsou ukázkou toho, jaké lidé vymýšleli úvěrové systémy, protože opravdových peněz – zlatých a stříbrných mincí – se nedostávalo. Největší úder tradiční představě o dějinách ekonomiky ale zasadily překlady egyptských hieroglyfů a poté mezopotámského klínového písma. Jejich rozluštění posunulo znalosti vědců o psané historii o 3000 let nazpátek. Zatímco v době, kdy žil Smith, dosahovaly znalosti dějin jen k homérskému období (přibližně 800 př. n. l.), po rozluštění hieroglyfů a klínového písma se stav vědění posunul až do doby zhruba kolem 3500 př. n. l. Z těchto textů vyplynulo, že úvěrové systémy ve skutečnosti existovaly asi tisíc let před vynálezem peněz.

Nejlépe zdokumentovaný je systém fungující v Mezopotámii – lépe než egyptský z doby faraonů (který byl zřejmě podobný), čínský z doby dynastie Čang (o němž víme málo) a civilizace z údolí řeky Indu (o kterém nevíme vůbec nic). O Mezopotámii víme poměrně dost kvůli tomu, že většina záznamů v klínovém písmu se týkala financí.

Sumerskému hospodářství vévodily rozlehlé chrámy a paláce, ve kterých žily tisícovky lidí patřících k personálu: kněží, úředníci, řemeslníci pracující ve svých dílnách, zemědělci a pastýři na značně velkých pozemcích. Starověký Sumer se sice dělil na velký počet nezávislých městských států, ale v době mezopotámské civilizace kolem roku 3500 př. n. l. už zřejmě existoval jednotný

systém účetnictví, kterému za mnohé vděčíme, protože čtyřicetihodinový den nebo počítání na tucty mají svůj původ právě v Sumeru.³² Základní peněžní jednotkou byl stříbrný šekel. Hodnota jednoho šekelu se rovnala jednomu guru, neboli zhruba dvaceti sedmi kilogramům ječmene. Šekel se dále dělil na šedesát minas, každý odpovídal jednomu dílu ječmene. Protože sumerský měsíc měl třicet dní, chrámoví zaměstnanci dostávali dva díly ječmene denně. Jak je vidět, „peníze“ v tomto případě nebyly výsledkem obchodních transakcí. Vytvořili je úředníci, aby měli přehled o zásobách a mohli přesouvat věci mezi chrámovými úseky.

Úředníci využívali systém k přepočtu dluhů (z nájmu, poplatků, půjček, ...) na stříbro. Stříbro hrálo roli peněz a opravdu kolovalo v podobě neopracovaných kusů, v „surových kusech“, jak napsal Smith.³³ Bylo to ale to jediné, v čem se Smith nemýlil. Stříbro totiž nebylo příliš v oběhu mezi lidmi. Většinou prostě leželo v chrámových a palácových pokladnicích a část z něho se dochovala na stejném místě doslova tisíce let. Tehdy by bylo snadné vyrobit stejné stříbrné ingoty, označit je a vytvořit úřední systém, který by zaručil kvalitu stříbra. Vybavení pro to měli, ale neměli pro to žádný zvláštní důvod. I když se totiž dluhy vypočítávaly ve stříbře, nemusely se ve stříbře *platit*. K platbě mohlo sloužit cokoli. Zemědělci, kteří dlužili peníze chrámu, paláci nebo některému z jejich úředníků, pravděpodobně spláceli své dluhy ječmenem. Proto bylo stanovení poměru stříbra k ječmeni tak důležité. Nevadilo ani, když místo toho přišli s kozou, nábytkem nebo modrým lapisem. Chrámy a pláce byly jako velké továrny – zužitkovat se v nich dalo skoro všechno.³⁴

Na tržištích ve velkých mezopotámských městech se ceny udávaly také ve stříbře. Ceny komodit, které přímo nekontrolovaly chrámy a paláce, se pohybovaly podle nabídky a poptávky. I zde ale důkazy nasvědčují tomu, že většina obchodů fungovala na úvěr. Kupci (kteří někdy pracovali pro chrám, někdy jako soukromníci) byli jedni z mála, kdo často opravdu při obchodování používal stříbro. I oni ale převážně vedli úvěrový obchod a prostí lidé, kteří si kupovali pivo od „pivařek“ nebo hostinských, měli u nich otevřený účet, který vyrovnávali v době sklizně ječmenem nebo čímkoli jiným.³⁵

V tuto chvíli je snad každý aspekt učebnicového příběhu o původu peněz v troskách. Jen zřídka se stává, aby historická teorie byla tak úplně a systematicky vyvrácena. V prvních desetiletích 20. století byly všechny prvky skládačky na svém místě a přepracování dějin peněz mohlo začít. Základy položil Mitchell-Innes – kterého jsem už citoval v souvislosti s treskami – ve svých dvou esejích publikovaných v newyorském *Banking Law Journal* v letech 1913 a 1914. Mitchell-Innes v nich věcně poukázal na mylné předpoklady, na kterých bylo postaveno dosavadní vnímání dějin ekonomiky, a tvrdil, že k jejímu pochopení je potřeba soustředit se na historii dluhu:

Jedním z obecně rozšířených omylů o historii obchodu je přesvědčení, že úvěr, jako spořicí nástroj, je vynálezem moderní doby a že před jeho vynálezem všechny obchody probíhaly platbou v hotovosti, čili v mincích. Pečlivá zkoumání ukazují, že opak je pravdou. Za starých časů peníze hrály daleko podružnější roli než je tomu dnes. Mincí bylo ve skutečnosti tak málo, že ani nestačily pokrýt potřeby [středověké

anglické] královské rodiny a šlechticů, kteří obyčejně používali pro běžné platby různé druhy symbolických poplatků speciálně určených k tomuto účelu. Peníze byly pro obchodování tak nepodstatné, že když král občas všechny přikázal stáhnout z oběhu, roztavit, a znovu vyrazit nové, obchody mezitím pokračovaly, jako by se nic nedělo.³⁶

Naše běžné pojetí dějin peněz je ve skutečnosti úplně převrácené. Dějiny nezačaly směnným obchodem, přes vynález peněz k následnému vzniku úvěrových systémů. Stalo se to přesně naopak. První vzniklo to, čemu dnes říkáme virtuální peníze. Mince se objevily mnohem později, nepoužívaly se všude a nikdy úplně nenahradily úvěrový systém. Výměnný obchod se pak jeví převážně jako vedlejší produkt spojený s užíváním mincí nebo bankovek: z historického pohledu je směna to, co lidé zvyklí na peněžní obchody dělají, když z nějakého důvodu nemají po ruce hotovost.

Je zajímavé, že k napsání nových dějin nikdy nedošlo. Ekonomové se nepokoušeli Mitchell-Innesova tvrzení vyvrátit, oni je prostě ignorovali. V učebnicích zůstalo vše při starém, i když všechny důkazy svědčily pro to, že obsahují omyly. Lidé stále píší dějiny peněz, které jsou dějinami oběživa na základě domněnky, že i za starých časů měly peníze stejný význam jako dnes. Období, kdy peníze skoro zmizely z oběhu, se stále pokládají za období „návratu ke směně“, jako kdyby to bylo pro všechny pochopitelné. Ve skutečnosti nikdo neví, co to znamená. Kvůli tomu nemáme téměř tušení, jak například lidé v holandském městečku v roce 950 získávali sýr nebo lžíce, případně jak si najali hudebníky na svatbu své dcery – natož jak se to dělalo třeba na Pembě nebo v Samarkandu.³⁷

Kapitola tři

PRVOTNÍ DLUHY

V okamžiku zrození se každý člověk stává dlužníkem bohů, svatých, Otců i lidí. Jestliže se někdo obětuje, splácí tím dluh bohům za své zrození... Jestliže odřikává svaté písmo, splácí tím dluh svatým... Jestliže někdo touží po potomku, je to kvůli dluhu otci za své zrození... A jestliže je někdo pohostinný, splácí tím svůj dluh vůči druhým lidem

– Satapatha Brahmana 1.7.12, 1–6

Nechť zaženeme škodlivé účinky zlých snů stejně jako splácíme své dluhy.

– Rgvéda 8.47.17

SOUČASNÉ UČEBNICE EKONOMIE začínají popisy imaginárních vesniček, protože o skutečných vesnicích psát nelze. Dokonce i někteří ekonomové, ač neradi, nakonec připustili, že Smithova Země směny neexistuje.¹

Proč se tedy tento mýtus tolik ochraňuje? Odborníci dávno upustili od jiných částí publikace *Wealth of Nations (Pojednání o podstatě a původu bohatství národů)*, jako byla např. Smithova pracovní teorie hodnoty nebo jeho nesouhlas s akciovými společnostmi. Tak proč také neodepsali mýtus směnného obchodu jako malebné osvícenské podobenství a místo toho se nezaměřili na prapůvodní úvěrové uspořádání – nebo na cokoli, co by bylo trochu víc v souladu historickými důkazy?

● Odpověď zřejmě zní, že Mýtus o směnném obchodu nelze odstranit, protože je klíčový pro celý ekonomický diskurs.

● Připomeňme si nyní, o co Smithovi šlo, když psal své stěžejní dílo. Kniha měla být především pokusem o založení ekonomiky jako vědy. Ekonomika měla mít nyní svou vlastní oblast zkoumání, které dnes říkáme „ekonomie“, jakkoli divně to v Smithově době muselo znít, a dokonce se řídit podobnými zákony, jako byly ty, které tehdy Sir Isaac Newton popsal jako zákony řídící běh světa. Newton vykreslil Boha jako vesmírného hodináře, který stvořil

soukolí kosmu tak, aby fungovalo ku prospěchu lidstva. Bůh poté svět ponechal v chodu bez dalšího zásahu. Smith se pokoušel o podobnou, newtonovskou argumentaci.² Bůh, či boží prozívatelnost, jak to vyjádřil – uspořádal věci tak, že naše snaha uspokojit vlastní zájmy je v prostředí neomezeného trhu vedena „jako by neviditelnou rukou“ k obecnému prospěchu. Tato neviditelná ruka je nástrojem boží prozívatelnosti, jak Smith píše ve své knize *Theory of Moral Sentiments* (česky: *Teorie mravních citů*, Liberální institut, 2005). Je doslova boží rukou.³

Jakmile byla ekonomika uznána jako vědní obor, teologických sporů už nebylo třeba. Lidé stále diskutují o tom, jestli neomezený volný trh povede k výsledkům, které předpokládal Smith. Nikdo se ale neptá, jestli takový trh doopravdy existuje. Předpokládá se to samo sebou natolik, že, jak už jsem poznamenal, máme dojem, že když cenné věci mění majitele, je jejich vzájemná výměna prospěšná pro obě strany. Je zajímavé, že v důsledku toho ekonomové nepokládají otázku existence či neexistence peněz za podstatnou, protože peníze jsou pouhou komoditou usnadňující směnu a používáme je k ocenění jiných druhů zboží. Až na tuhle vlastnost nejsou peníze ničím zvláštní. Paul Samuelson, jeden z vedoucích představitelů neoklasické školy, která stále vévodí modernímu ekonomickému myšlení, tak mohl v roce 1958 vyjádřit pohrdání, když peníze nazval „společenským nástrojem“. „Jestliže rozebereme výměnný obchod do základů a odstraníme peněžní vrstvu,“ jak tvrdí, „zjistíme, že se obchod mezi jednotlivci i národy zredukuje na přímou směnu.“⁴ Jiní hovořili o „roušce peněz“ zakrývající podstatu „skutečné ekonomiky“, ve které lidé vyrábějí opravdové zboží a pak si je mezi sebou vyměňují.⁵

Nazvěme to nejvyšší apoteózou ekonomiky zdravého rozumu. Peníze přece nejsou důležité. Hospodářství – ta skutečná hospodářství – jsou obrovskými směnnými systémy. Jenže dějiny ukazují, že tak velké směnné systémy se nikde nevyskytují bez peněz. I v dobách, kdy ekonomika „přešla zpět ke směně“, jak tomu prý bylo ve středověké Evropě, se peníze nikdy nepřestaly používat. Pouze se jimi neplatilo v hotovosti. Ve středověku lidé stále udávali ceny náradí i dobytka ve staré římské měně, i když její mince už dávno nebyly v oběhu.⁶

Jen díky penězům si umíme představit sami sebe tak, jak to po nás chtějí ekonomové: jako soubor jedinců a národů, jejichž hlavním úkolem je vzájemná výměna věcí. Je také jasné, že pouhá existence peněz nestačí k tomu, abychom takhle vnímali svět. Kdyby to tak bylo, ekonomika jako věda by byla založena už ve starověkém Sumeru nebo jindy, rozhodně ale mnohem dříve než Smith vydal své klasické dílo.

Chybějící kousek skládačky je přesně ten, který se Smith snažil bagatelizovat – role státní politiky. V Anglii v jeho době bylo možné vnímat trh – svět řezníků, obchodníků s železářským zbožím nebo s pánským prádlem – jako zcela nezávislou oblast lidské činnosti, protože britská vláda této představě aktivně napomáhala. Potřebovala k tomu zákony, policii a také charakteristickou měnovou politiku podporovanou liberály jako byl právě Smith.⁷ Znamenalo to zafixovat hodnotu měny ve stříbře a zároveň podstatně zvýšit zásoby peněz, zvláště množství drobných mincí v oběhu, na které bylo třeba mnoho cínu a mědi. Kromě

toho bylo nutné důkladně dohlížet nad bankami, které byly jediným zdrojem bankovek. Ve Francii a Švédsku došlo sto let před publikací *Wealth of Nations* (*Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*) k pokusům o založení státem podporovaných centrálních bank, které selhaly na celé čáře. V obou případech tyto rádo by banky vydávaly bankovky založené převážně na spekulacích. Vše skončilo v okamžiku, kdy investoři ztratili v celou věc důvěru. Smith podporoval užívání bankovek, stejně jako před ním Locke ale věřil, že relativní úspěch Anglické a Skotské banky spočívá v tom, že jejich bankovky jsou fixovány cenou drahých kovů. Stal se z toho natolik převládající ekonomický názor, že se alternativní teorie o penězích jako úvěrových prostředcích rychle odsunuly do pozadí. Jejich zastánci, jako např. Mitchell-Innes, byli označeni za bláznů. Především ale tenhle způsob myšlení stál za neúspěchem bank a za spekulativními podvody.

Kdyby se tehdy zamysleli nad tím, co alternativní teorie opravdu znamenají, mohlo to být ku prospěchu věci.

Státní a úvěrové teorie peněz

Mitchel-Innes byl představitelem tzv. úvěrové teorie peněz, jejíž nejhorlivější zastánci v devatenáctém století nepocházeli z Innesovy mateřské Británie, ale ze dvou nadějných, navzájem soupeřících mocností – USA a Německa. Byli přesvědčeni, že peníze nejsou komoditou, ale účetním nástrojem. Jinými slovy, nejsou prostě „věc“. Na dolar nebo marku si člověk může sáhnout asi stejně, jako na hodinu nebo krychlový centimetr. Měnové jednotky jsou pouhé abstraktní jednotky míry. Jak zastánci této teorie správně podotkli, z historického pohledu jsou abstraktní systémy účetnictví starší než jakýkoli konkrétní zástupce měny.⁸

Logicky nás napadne: pokud jsou peníze měřítkem, co tedy měří? Odpověď je prostá: dluhy. Mince je vlastně dluhopisem. Tam, kde obecný názor říká, že bankovka je, nebo měla by být, příslibem zaplacení konkrétní částky v „opravdových penězích“ (ve zlatě, stříbře nebo čemkoli, co zastupuje), zastánci úvěrové teorie říkají, že je prostě závazkem zaplatit něčím, co má stejnou hodnotu jako unce zlata. A to je všechno. V tomto ohledu není výrazný rozdíl mezi stříbrným dolarem, dolarem s portrétem Susan B. Anthony z niklového bronzu, který připomíná zlato, zeleným papírkem s obrázkem George Washingtona nebo položkou na obrazovce počítače v bance. Myšlenka, že kus zlata je ve skutečnosti jen dlužním úpisem, je těžko uchopitelná, ale asi je to pravda, protože i v době, kdy byly v oběhu zlaté a stříbrné mince, nikdy nedosahovaly své reálné hodnoty.

Odkud se úvěrové peníze vzaly? Vraťme se do našeho imaginárního městečka vybudovaného profesory ekonomie. Řekněme, že Joshua se chystá dát Henrymu boty a Henry, aby mu nemusel být zavázán, mu raději slíbí něco v hodnotě bot.⁹ Předá mu dlužní úpis. Joshua může počkat, až Henry získá něco hodnotného, čím by úpis umořil. Henry mu tu věc dá, roztrhají úpis a je to. Ale může to být i jinak – Joshua předá úpis někomu dalšímu – třeba Sheile – které něco sám dluží. Případně by jím mohl smazat svůj dluh u Loly. Henry by tedy příslušný

obnos dlužil Lole. Takhle vznikly peníze. Celý proces je teoreticky nekonečný. Sheila by teď chtěla střevice od Edith, dá jí za ně Henryho úpis a ujistí ji, že Henry za něj ručí. Takový úpis může v zásadě kolovat po městě celé roky, pokud lidé Henrymu důvěřují. Po dostatečně dlouhé době už ani nebudou vědět, kdo dlužní úpis původně vydal. Stává se to. Antropolog Keith Hart mi jednou vyprávěl historku o svém bratrovi, který byl v padesátých letech jako britský voják v Hongkongu. Vojáci tam platívali své otevřené účty v barech šeky vystavenými na své anglické účty. Místní obchodníci je z rubu podepsali a šeky kolovaly jako oběživo. Jednou na vlastní oči viděl šek, který vystavil před půl rokem, na pultě místního stánkaře. Bylo na něm asi čtyřicet různých nápisů v čínštině.

Zastánci úvěrové teorie jako Mitchell-Innes tvrdili, že i kdyby Henry dal Joshuovi namísto kusu papíru zlatou minci, nic by se nezměnilo. Zlatá mince je příslibem zaplacení něčím, co má stejnou hodnotu jako mince. Ze zlaté mince jako takové přece neplyne žádný užitek. Člověk si ji vezme, protože si myslí, že ostatní udělají to samé.

Hodnota měnové jednotky v tomto smyslu není hodnotou nějakého předmětu, ale měřítkem důvěry jednoho člověka v ostatní lidi.

Prvek důvěry věci komplikuje. První bankovky kolovaly téměř stejným způsobem, jaký jsem popsal, jen s tím rozdílem, že každý, komu prošly rukama, se na ně podepsal, aby stvrdil dluh. Problém kartalistického postojе (z lat. *charta*) spočívá v otázce, proč by lidé měli důvěřovat kusu papíru? Vždyť přece na dlužní úpis mohl Henryho jméno napsat kdokoli. Tenhle systém mohl fungovat jen na vesnici, kde se všichni znají, nebo i mezi širší komunitou, kde o sobě lidé navzájem měli aspoň přehled, jako byli italská kupci v 16. nebo čínští kupci ve 20. století. Z podobných systémů ale nemůže vzniknout rozvinutý peněžní systém a není o tom ani žádný historický doklad. Kdyby každý obyvatel středně velkého města vlastnil tolik dlužních úpisů, aby s nimi mohl denně obchodovat, znamenalo by to vydat miliony takových poukázek.¹⁰ A kdyby se za ně všechny měl Henry zaručit, musel by být nepředstavitelně bohatý.

Kdyby Henry byl Henry II., král Anglie, normandský vévoda, vládce Irska a hrabě z Anjou, nebylo by to ovšem tak těžké.

Skutečné podněty pro kartalistické stanovisko vzešly z tzv. německé historické školy. Jejím nejslavnějším představitelem byl historik G. F. Knapp, jehož kniha *The State Theory of Money* (Státní teorie peněz) byla poprvé publikována v roce 1905.¹¹ Jestliže jsou peníze jen měrné jednotky, je jasné, že by se císařové i králové měli penězi zabývat. Skoro vždycky totiž mají zájem na zavedených jednotných systémech měr a vah na svém území. Knapp si také všiml, že už jednou zavedené systémy přetrvávají beze změn poměrně dlouhou dobu. Za vlády skutečného Henryho II. (1154–1189) si skoro všichni v západní Evropě vedli účty v peněžním systému nastoleném Karlem Velikým o nějakých 350 let dříve – tedy v librách, šilincích a pencích, ačkoli některé z těchto mincí tehdy neexistovaly (Karel Veliký nerazil stříbrné libry) a žádné z šilinků a pencí jeho doby nezůstaly v oběhu. Mince, které obíhaly, byly rozmanitých velikostí, vah, ryzosti a hodnot.¹² Podle kartalistů na tom v podstatě nezáleží. Je důležité, že

existuje jednotný systém pro vyměňování úvěrů a dluhů a že je stabilní. Příklad Karla Velikého je zvláště průkazný, protože jeho říše se rozpadla velmi rychle, ale peněžní systém, který založil, se používal pro vedení účtů na území bývalé říše po více než 800 let. V 16. století se tomu poměrně výstižně říkalo „pomyslné peníze“. Karolinské denáry a livry se jako zúčtovací jednotky ve Francii přestaly používat až v době Velké francouzské revoluce.¹³

Podle Knappa není důležité, jestli tyto „pomyslné peníze“ odpovídají skutečným penězům v oběhu. Nezáleží na tom, jestli se platí ryzím či znehodnoceným stříbrem, koženými žetony nebo sušenými treskami, jestliže tím lze platit daně za souhlasu státu. Cokoli je z toho pro stát přijatelné, stává se platidlem. Jedno z významných oběživ v době Henryho II. byly hůlky se zářezy, které sloužily pro zaznamenání dluhů. Byly to v podstatě dlužní úpisy: obě strany vzaly lískovou hůlku, na kterou se pomocí zářezů zaznamenala výše dluhu. Pak ji rozlomili napůl. Věřitel si ponechal jednu polovinu, které se říkalo „stock“ (odtud název „stockholder“ – akcionář), dlužník druhou řečenou „stub“ (odtud „ticket stub“ – stvrzenka). Daňoví odhadci používali takové hůlky k výpočtu částek dlužených místními správci hrabství. Často ale Henryho ministerstvo financí vyprodávalo tyto hůlky za slevu, a ty pak kolovaly jako symbol dluhu vůči státu mezi lidmi, kteří byli ochotni s nimi obchodovat.¹⁴

Moderní bankovky vlastně fungují na podobném principu, jen naopak.¹⁵ Připomeňme si nyní malé podobenství o Henryho dlužních úpisech. Čtenář si už možná všiml jednoho ze záhadných aspektů celé věci: tyto úpisy mohly fungovat jako peníze jen za předpokladu, že Henry nikdy nezaplatí svůj dluh. Je to úplně stejná logika, podle které byla založena Anglická banka – první úspěšná moderní centrální banka. V roce 1694 půjčilo sdružení anglických bankéřů králi milion dvě stě tisíc liber. Na oplátku jim byl udělen královský monopol na vydávání bankovek. Fakticky tak měli právo postoupit úpisy na částku, kterou jim král dlužil, kterémukoli občanu britského království, který si je chtěl zapůjčit a nebo který chtěl uložit své vlastní peníze v bance – v podstatě dát do oběhu neboli „zpeněžit“ nově vzniklý královský dluh. Pro bankéře to byl skvělý obchod (podařilo se jim naučtovat králi osmiprocentní roční úrok z původního dluhu a zároveň účtovali úrok ze stejných peněz každému občanu, který si je půjčil), ale celá věc mohla fungovat jen tak dlouho, dokud původní půjčka zůstala nesplacena, což se do dnešního dne nestalo. Pokud by k tomu došlo, zhroutil by se celý britský peněžní systém.¹⁶

Když nic jiného, tento přístup napomáhá k řešení jednoho z nápadných tajemství fiskální politiky tolika raných království: proč museli poddaní platit daně? Není to otázka, jakou bychom si byli zvyklí pokládat. Odpověď se zdá být jasná. Stát vymáhá daně, protože chce mít v rukou peníze svého lidu. Jenže jestli měl pravdu Smith a ze stříbra a zlata se staly peníze díky přirozenému běhu trhu nezávisle na státu, nebylo by logičtější získat prostě kontrolu nad stříbrnými a zlatými doly? Král by pak měl všechny peníze, které by potřeboval. Dávni panovníci to tak i dělali. Jestliže se na jejich území nacházely takové doly, převzali nad nimi moc. Takže jaký je smysl v tom vytěžit zlato, vyrazit na něj svůj portrét, nechat ho obíhat mezi poddanými a pak po těch samých poddaných chtít, aby ho zase vrátili zpátky?

Je to tak trochu hádanka, na kterou ale nalezneme odpověď za předpokladu, že peníze ani trh nevznikají samovolně. Je to totiž způsob, jak takový trh vytvořit. Zkusme uvažovat hypoteticky. Král chce například stárou armádu o padesáti tisících mužích. Ve starověku i středověku by bylo dost těžké uživit tolik lidí – za předpokladu, že by armáda nebyla zrovna na pochodu, musel by král zaměstnat a využít skoro stejně velkého množství lidí a zvířat, aby vyhledali, získali a dopravili armádě potřebné potraviny.¹⁷ Naproti tomu, když rozdál vojákům mince a pak žádal, aby mu každá rodina v království vrátila jednu z těch mincí zpět, rázem se celé hospodářství proměnilo ve velký mechanismus sloužící k zaopatření armády. Jestliže rodina chtěla získat peníze, musela si najít způsob jak přispět k všeobecnému úsilí zajistit vojákům všechno, co potřebovali. Trh zde vzniká jako vedlejší účinek celého procesu.

Je to sice trochu zkarikované podání, ale je více než jasné, že odbytiště se formovala v okolí dávných armád. Stačí se jen podívat do Kautiljovy *Arthašástry*, sasanského „kruhu nezávislých“ nebo čínských „Rozprav o soli a železu“ a zjistíme, že většina starověkých vládců trávila mnoho času přemýšlením o spojitosti mezi doly, vojáky, daněmi a potravou. Většina z nich také došla k závěru, že vytvoření odbytišť tohoto druhu je dobré nejen k nakrmení vojska, ale ku prospěchu všech. Důstojníci už nemuseli zabavovat potřebné věci obyčejným lidem nebo přijít na to, jak je vypěstovat na královských pozemcích či vyrobit v královských dílnách. Jinými slovy, navzdory neochvějnemu předpokladu liberálů, Smithových následovníků, že stát a trh stojí v určité vzájemné opozici, historické záznamy svědčí o opaku. Společnosti netvořící stát nemají ani trh.

Jak si můžeme představit, státní teorie peněz byly vždy trnem v oku mainstreamovým ekonomům vycházejícím z tradice Adama Smitha. Kartalismus vnímali v podstatě jako levicovou interpretaci Smithovy teorie a jeho zastánce považovali za pomatence.¹⁸ Je zajímavé, že tito ekonomové často pracovali pro vládu a propagovali zde politiku velmi podobnou kartalistické – tj. daňovou politiku nastavenou tak, aby podporovala vznik nových odbytišť. Vůbec jim při tom nevadilo, že teoreticky zároveň oddané uznávali Smithův názor o spontánním vzniku trhu.

Tento fakt platil obzvláště o světě kolonií. Vráťme se na chvíli zpátky na Madagaskar: už jsem se zmínil o tom, že jedna z prvních věcí, kterou francouzský generál a dobyvatel ostrova Gallieni udělal, když v roce 1901 zvítězil, bylo uvalení daně na hlavu. Byla dost vysoká a navíc ji bylo možné platit jen v nových madagaskarských francích. Gallieni tedy nechal vytisknout peníze a pak vyžadoval, aby mu každý v zemi vrátil část z těch peněz nazpět.

Výraz, který popsal tuto daň, byl dost výmluvný. Pojmenoval ji „*impôt moralisateur*“ neboli „výchovná“ či „moralizující“ daň. Byla prý vytvořena proto, aby naučila domorodce vážit si práce. Daň vešla v platnost krátce po sklizni, a pro farmáře tak bylo nejjednodušší prodat část úrody rýže čínským nebo indickým obchodníkům, kteří se brzy usadili v městečcích po celé zemi. Cena rýže však byla logicky v čase sklizně nejnižší. Když jí člověk prodal příliš mnoho, znamenalo to, že jí nebude mít dost pro svou rodinu na celý příští rok a bude si muset rýži nakoupit zpět na úvěr od obchodníků v čase, kdy její cena bude zase mnohem vyšší. Zemědělci

tak rychle a beznadějně upadali do dluhů, z obchodníků se stali lichváři. Zemědělci nejlépe mohli splatit dluh tím, že buď začali pěstovat plodiny, které se daly zpeněžit, jako např. kávu nebo ananas, případně posílali své děti za prací do velkého města nebo na plantáže, které na ostrově založili francouzští kolonialisté. Celá ta věc působí jako francouzský plán zneužití zemědělce jako levnou pracovní sílu, a také to tak bylo, ale je tu ještě něco navíc. Koloniální vláda jasně vyjádřila (minimálně ve svých dokumentech o vnitřní politice), že je třeba, aby zemědělcům zůstaly nějaké peníze pro vlastní potřebu. Zároveň dovedla obyčejné lidi k tomu, aby si zvykli na malé libůstky, jako slunečníky, rtěnky a sušenky, které si mohli koupit v čínských obchodech. Bylo důležité, aby si vytvořili nové návyky, chutě i očekávání, které by byly základem zákaznické poptávky i v případě, že by Francouzi museli Madagaskar opustit. Ostrov by tím zůstal navěky připoután k Francii.

Většina lidí není hloupá a obyvatelé Madagaskaru dobře chápali, co mají jejich přemožitelé za lubem. Někteří se rozhodli odolat. Francouzský antropolog Gerard Althabe zaznamenal vesnice z východního pobřeží ostrova, jejichž obyvatelé se ještě po více než šedesáti letech od francouzského záboru vždy svědomitě objevili na kávových plantážích, aby si vydělali na svou daň z hlavy. Když ji zaplatili, ani si nevšimli zboží nabízeného místními obchody. Místo toho věnovali všechny zbylé peníze rodovým starším na zakoupení dobytka, který pak byl obětován předkům.¹⁹ Mnoho z nich otevřeně hovořilo o tom, že musí odolat nástrahám.

Takový vzdor ovšem zřídka trvá navždy. Trh se postupně zformoval i v částech ostrova, kde nikdy předtím neexistoval, a všude začala vznikat síť malých obchodů. V roce 1990, kdy jsem přišel na ostrov, tedy zhruba dvacet pět let poté, co došlo k zrušení daně revoluční vládou, už se lidem pravidla trhu dostala tak pod kůži, že i onen vyvolavač duchů mluvil ve větách, které připomínaly pasáže z knihy Adama Smitha.

Takových příkladů je nekonečně mnoho. Něco podobného se přihodilo téměř všude na světě, kde před příchodem dobovačských evropských armád ještě neexistoval trh. Nenašly tam směnu, ale za použití metod odmítaných mainstreamovými ekonomy tam něco jako trh zavedly.

Na cestě za Mýtem

Antropologové si stěžují na Mýtus o směnném obchodu už téměř století. Občas se trochu podrážděně ozvou ekonomové s tím, že mají dobrý důvod tento mýtus stále používat: antropologové totiž ještě nepřišli s ničím lepším.²⁰ To je pochopitelná námitka, ale odpověď je jednoduchá. Důvod, proč antropologové ještě nenabídlí jednoduchý, přesvědčivý příběh o původu peněz, je ten, že není důvod předpokládat jeho existenci. Peníze nebyly „vynalezeny“ o nic víc než třeba hudba, matematika nebo šperky. Když řekneme „peníze“, nejde o „věc“, ale o proporční matematické porovnávání věcí: jako např. jeden díl X je roven šesti dílům Y. Tento postup je zřejmě stejně starý jako lidské myšlení. Ve chvíli, kdy se pokusíme jít více do detailu, zjistíme, že je bezpočet různých zvyků a praktik, které všechny splynuly v jednu záležitost

nesoucí dnes jméno „peníze“. Je to přesně ten důvod, proč ekonomové, historici atd. mají problém, když pro peníze hledají jednotnou definici.

Zastánce úvěrové teorie chybějící průkazný příběh dlouho omezoval v rozletu. Ne že by strany účastníci se sporu o penězích v průběhu sta let (1850–1950) neměly ve zvyku vytahovat mytologický arzenál, zvláště pokud šlo o Spojené státy. V roce 1894 si Strana nezávislých (the Greenback Party), která prosazovala, aby se dolary přestaly razit ze zlata, a vláda tak mohla více investovat do kampaně za podporu zaměstnanosti, vymyslela Pochod na Washington. Tato myšlenka pak měla nespočet dozvuků v americké historii. O knize *The Wonderful Wizard of Oz* od L. F. Bauma (česky: *Čaroděj ze země Oz*, např. Grada, 2010) se obecně ví, že byla podobností na podporu levicové kampaně Williama Jenningse Bryana, který dvakrát kandidoval na prezidenta USA programem Free Silver. Šlo o návrh zavést do amerického peněžního systému kromě zlatých mincí také stříbrné.²¹ Podobně jako u programu nezávislých, i zde byli jeho nejpočetnějšími voliči zadlužení lidé, zvláště farmářské rodiny z amerického středozápadu, jako byla rodina Dorotky z Baumovy knihy. Podle levicového výkladu, zlé čarodějnice z Východu a Západu reprezentují bankéře z východního a západního pobřeží, kteří podporovali politiku omezování úvěrových zdrojů. Strašák je zástupcem farmářů (kteří neměli dostatek rozumu na to, aby nespádli do dluhové pasti). Zbabělý lev je symbolem politiků, kteří neměli odvahu do celé věci zasáhnout. Cesta dlážděná žlutými cihlami, Smaragdové město a nešťastný čaroděj jsou také výmluvnými symboly.²² „Oz“ je samozřejmě běžnou zkratkou pro „unci“²³. Baumův příběh byl působivým pokusem o vytvoření nového mýtu. S politickou propagandou už to bylo horší. W. J. Bryan třikrát prohrál v prezidentských volbách, stříbrná měna nebyla nikdy přijata a jen málokdo si dnes vzpomene, jaký byl původní účel *Čaroděje ze země Oz*.²⁴

Zastánci státní teorie peněz měli také velký problém. Vyprávění o vládciích zavádějících daně pro vytvoření trhu na dobytých územích nebo na uživení armády či provoz státu nebyla příliš inspirativní. Německé pojetí peněz jako ztělesnění vůle národa se nedostalo daleko za hranice státu.

Pokaždé, když došlo k velkému zhroucení ekonomiky, utrpěla tradiční politika volného trhu další ránu. Bryanova kampaň byla reakcí na tzv. Paniku v roce 1893. V době Velké krize v třicátých letech 20. století už nikdo nevěřil, že trh je samoregulační, pokud stát zajišťoval, aby peníze byly bezpečně kryty drahými kovy. Někdy mezi lety 1933 a 1979 každá z kapitalistických vlád změnila kurz a přijala některou z verzí keynesiánství. Toto učení stavělo na předpokladu, že kapitalistický trh nikdy nebude dobře pracovat, pokud se o něho vláda nebude ochotna důkladně starat: zvláště stimulací ekonomiky v době krize. I když v osmdesátých letech Margaret Thatcherová v Británii a Ronal Reagan v USA tento požadavek okázale odmítli, je otázkou, nakolik to důsledně dodrželi.²⁵ Oba se beztak pohybovali ve světě ekonomiky těsně poté, co stávající pravověrné učení o penězích obdrželo další ránu: v roce 1971 se Richard Nixon rozhodl úplně uvolnit cenu dolaru ze závislosti na cenách drahých kovů, definitivně opustit mezinárodní zlatý standard a zavést systém plovoucího

měnového kurzu, který od té doby ve světové ekonomice převládá. V důsledku to znamenalo, že napříště byly všechny národní měny, jak neoklasičtí ekonomové rádi říkají, „nekrytou měnou“, jistěnou pouze důvěrou veřejnosti.

Sám John Keynes byl mnohem více než kterýkoli jiný ekonom jeho významu před ním nebo po něm nakloněn tomu, čemu rád říkal „alternativní teorie“ úvěru a státních peněz. Stále přitom zůstává pravděpodobně největším ekonomem dvacátého století. Jednu dobu se jí hodně věnoval: ve dvacátých letech strávil několik roků studiem mezopotámských bankovních záznamů v klínovém písmu. Chtěl se pokusit vypátrat původ peněz – později o tom mluvil jako o svém „babylonském pobláznění“.²⁶ Svě zjištění publikoval na začátku své nejslavnější knihy *Treatise on Money*. Byl to víceméně jediný závěr, kterého se lze dobrat, jestliže nevycházíme z teoretických východisek, ale z pečlivého zkoumání historických pramenů: že ti takzvaní pomatenci alternativních teorií měli v podstatě pravdu. Od svých pradávných počátků a po následující čtyři tisíce let byly peníze výtvozem státu. Jednotlivci, jak poznamenal Keynes, spolu uzavírají smlouvy, vyžádají si půjčku a slibují ji splatit.

Stát je především představitelem právní moci, který má za úkol vymoci platbu za předmět, který odpovídá názvu a popisu ve smlouvě. Platí to dvojnásob, protože má také právo určit a prohlásit, která věc odpovídá danému názvu – a tím si činí i nárok na revizi slovníku. Toto právo si nárokují všechny moderní státy a bylo tomu tak i po minulých čtyři tisíce let. Po dosažení tohoto stupně vývoje došlo k plnému uskutečnění Knappova kartalismu – doktríny, že peníze jsou typickým výtvozem státu. Dnes jsou tak bezesporu všechny civilizované peníze kartalistické.²⁷

To neznamená, že stát je nutně *tvůrcem* peněz. Peníze jsou úvěrovou položkou, která může nabýt konkrétní podoby smluvním ujednáním mezi soukromými osobami (např. v případě půjčky). Stát pouze zajistí, aby smlouva vešla v platnost, a udává pro to právní podmínky. A tak Keynes přichází s dalším poutavým tvrzením: tvůrcem neomezeného množství peněz jsou banky. Je to možné, protože ať si vypůjčí jakékoli množství peněz, nemá dlužník jinou možnost, než aby peníze znovu uložil do nějaké banky. Z hlediska bankovního systému jako celku bude proto vždy celková bilance pasiv a aktiv vyrovnaná.²⁸ Tyto závěry byly radikální. Keynes ale nebyl radikál. Jeho cílem vždy bylo zformulovat problém tak, aby jej bylo možné včlenit do současného hlavního ekonomického proudu.

Keynes nebyl žádný velký tvůrce mýtů, byl více méně přesvědčen, že otázka původu peněz není důležitá. Odpověď na Mýtus o směnném obchodu v rámci alternativních teorií najdeme v pracích některých současných neokeynesiánů, kteří měli odvahu rozvést pár Keynesových radikálnějších myšlenek do konce.

Opravdu slabým článkem v úvěrovo-státních teoriích peněz byly vždy daně. Jedna věc je podat vysvětlení, proč už první státy vyžadovaly platbu daní (kvůli vytvoření trhu). Druhá věc je ale zeptat se „jakým právem“? Za předpokladu, že dávní vládcí nebyli sprostými lupiči a daně

pouhým vyděračstvím – a pokud vím, žádná z úvěrových teorií nemá takový cynický náhled na první typy vlád – musíme se zeptat, jak tyhle věci odůvodňovali.

My si dnes všichni myslíme, že známe odpověď. Platíme daně za poskytování státních služeb. Jako první nás napadne vojenská ochrana, což ale byla jediná služba, kterou některé první státy mohly lidem nabídnout. Dnes nám samozřejmě stát poskytuje daleko více věcí. Všechno to prý spočívá v „sociálním kontraktu“ uzavřeném v minulosti, i když nikdo doopravdy netuší, kdo ho uzavřel, kdy to bylo a proč bychom měli být v této záležitosti vázáni rozhodnutím našich dávných předků, když v jiných záležitostech nás jejich rozhodnutí k ničemu nenutí.²⁹ Dávalo by to smysl, kdyby platilo, že trh předchází vznik státu. My ale víme, že tomu tak není, a proto tímto celá věc padá.

Jiné vysvětlení je v souladu s přístupem úvěrovo-státní teorie. Říká se mu „teorie prvotního dluhu“. Vytvořil ji skoro celou francouzský tým badatelů, ekonomů, antropologů, historiků a klasických filologů seskupených původně kolem Michela Aglietta a Andre Orléanse³⁰ a nyní kolem Bruno Théreta. Jejich teorii přijímají za svou neokeynesiáni v USA i Spojeném království.³¹

Toto stanovisko je poměrně nové a vzniklo původně v průběhu diskusí o podstatě eura. Vytvoření jednotné evropské měny podnítilo mnoho intelektuálních debat: povede společná měna také k vytvoření společného evropského státu, společné evropské ekonomiky nebo celé společnosti? A mají tyto pojmy stejný význam? Kromě takových rozhovorů se rozpoutaly také dramatické politické diskuse. Hlavní podíl na vytvoření eurozóny mělo především Německo, jehož centrální banka má za hlavní cíl potírat inflaci. Navíc politika omezování úvěrových zdrojů a potřeba vyrovnaného rozpočtu byly vždy v Evropě hlavním nástrojem k postupnému odstraňování politiky sociálního státu. Nutně se tak staly ohniskem politických bojů mezi bankéři a penzisty, věřiteli a dlužníky, stejně rozhorlených jako v Americe koncem 19. století.

Stěžejním argumentem v těchto bojích je přesvědčení, že jakýkoli pokus oddělit peněžní politiku od sociální je zcestný. Zastánci teorie prvotního dluhu tvrdí, že obojí vždy znamenalo totéž. Vláda uvaluje daně, aby získala peníze. Může to dělat, protože dohlíží nad dluhem, který vůči sobě všichni občané mají. Tento dluh tvoří samotnou podstatu společnosti. Je starší než peníze nebo trh, které ho jen jednoduše dělí na menší části.

Původně, jak říká teorie, nebyl smysl dluhu politický, ale náboženský. Aglietta a Orléans se při formulaci tohoto argumentu opírali o práce z rané indické náboženské literatury: chvalozpěvy, modlitby a poezii obsaženou ve védách a bráhmánách, což jsou kněžské komentáře věd vytvořené v průběhu staletí. Jde o texty, které se považují za základ hinduistického myšlení. Výběr textů oběma vědci není tak podivný, jak by se na první pohled mohlo zdát. Obsahují totiž nejranější známé historické úvahy o podstatě dluhu.

I ty nejstarší védské básně pocházející z období mezi 1500 a 1200 př. n. l. jasně ukazují na obavy spojené dluhem, který se tehdy ztotožňoval s proviněním a hříchem.³² Najdeme v nich mnoho modliteb vysílajících prosbu, aby bohové zbavili věřícího okovů či pout dluhu.

V některých textech jde o metaforu, jinde se zde zřejmě dokonce mluví o dluhu doslovně. Rgvéda 10.34 například obsahuje dlouhý popis smutného údělu hazardních hráčů, kteří se „bez domova v neustálém strachu a zadlužení potulují a snaží se získat peníze“.

V těchto chvalozpěvech vystupuje zejména Jama, bůh smrti. Mít dluh znamenalo nést břemeno uvalené Smrtí. Jestliže člověk nedostal nějaké povinnosti, nedodržel slib, ať bohům nebo lidem, znamenalo to pro něho žít ve stínu Smrti. Dluh je často i ve velmi starých textech synonymem psychického utrpení a člověk prosí bohy, zvláště Agniho, boha obětního ohně, aby ho tohoto utrpení zbavili. V bráhmánách pak začali komentátoři všechny tyto prvky zaplétat do komplexnější filozofie, jejíž závěr zní: celá lidská existence má podobu dluhu.

Zrozením se člověk zadluží; své vlastní já dluží Smrti a vykoupit se může pouze obětováním.³³

Tito první komentátoři bývali obětními kněžími. Oběť byla „příspěvkem placeným Smrti“. Byl to tehdy obvyklý způsob mluvy. Ve skutečnosti oběť byla určena všem bohům, nejen Smrti. Smrt byla pouhým prostředníkem a kněží to věděli lépe než kdokoli jiný. Kdykoli si představíme lidský život jako „dluh vůči Smrti“, okamžitě se objeví problém spojený s otázkou: jestliže naše životy jsou vypůjčené, komu by se chtělo takový dluh vracet? Mít dluh znamená provinít se, žít neúplným životem. Na druhou stranu dovršení života může znamenat pouze jeho zničení. Takto můžeme vnímat obětní „příspěvek“ jako platbu úroku z půjčky. Život zvířete dočasně nahrazuje skutečný dluh, kterým jsme my sami – a jen odkládá to, co je nevyhnutelné.³⁴

Různí komentátoři nabízeli rozličné způsoby, jak tento problém vyřešit. Někteří ctižádostiví bráhmáni začali svým zákazníkům tvrdit, že pokud se obětní rituál vykoná správně, je možné uniknout lidskému údělu a dosáhnout nesmrtelnosti (tváří v tvář věčnosti jsou tím všechny dluhy bezvýznamné).³⁵ Jiní rozšířili pojem dluhu na všechny společenské závazky. Dvě slavné pasáže v bráhmánách tak tvrdí, že za své narození jsme zavázáni nejen bohům, ale také Moudrým, tvůrcům védského učení. Svůj dluh vůči nim musíme splácet studiem. Dále jsme povinováni našim předkům („Otcům“), kterým vracíme dluh tím, že zplodíme děti, a nakonec „lidem“. Tímto výrazem se evidentně míní lidstvo jako celek a svůj dluh splácíme pohostinností vůči cizincům.³⁶ Každý, kdo žije řádným životem, tím pádem neustále splácí existenciální dluhy různého druhu. Současně ale tím, jak se pojetí pojmu dluh mění na prostý společenský závazek, už není tak děsivé, jako když jím míníme půjčku vlastního života z rukou Smrti.³⁷ Je to zejména proto, že společenské závazky mají dvojí význam. Člověk je zde věřitelem i dlužníkem, zvláště v případě, že zplodil děti.

Zastánci teorie prvotního dluhu přišli s návrhem, že myšlenky obsažené ve védských textech nejsou typické pouze pro konkrétní duchovní tradici rituálních zasvěcenců, kteří žili v údolí Gangy v rané době železné. Podle nich jsou klíčovým prvkem dějin i podstaty lidského myšlení. Vezměme si například esej francouzského ekonoma Bruno Théreta s nudným názvem

„Sociokulturní dimenze měny: implikace pro přechod na euro“, která vyšla v roce 1999 v časopise *Journal of Consumer Policy*. Najdeme v ní tuto pasáž:

U zrodu peněz stojí „vztahové vyobrazení“ smrti jako neviditelného světa před a po životě, zpodobnění, které je produktem symbolické funkce tak typické pro lidský druh. Narození si představuje jako prapůvodní dluh, kterým se všichni lidé zavázali, dluh vůči kosmickým silám, díky nimž lidstvo vzniklo.

Splácení tohoto dluhu, který ovšem nikdy nemůže být vyrovnán během pozemského života, protože jeho náhrada je mimo naše schopnosti, má formu obětí. Ty jako by znovu otevíraly úvěr, umožňovaly prodloužení života a v některých případech i dosažení nesmrtelnosti ve spojení s Bohy. Toto počáteční nárokování víry je ovšem také spojeno s nástupem svrchovaných sil, jejichž legitimita spočívá v možnosti zastupovat původní tvůrčí vesmír. Tyto mocnosti také vynalezly peníze jako prostředek k vyrovnání dluhů, prostředek, který je natolik abstraktní, že dokonce řeší i paradox obětí, kdy smrt je zárukou ochrany života. Víra se skrze tuto instituci mění na oběživo označené postavou panovníka. Peníze tedy kolují mezi lidmi, ale jejich návratnost je řízena daní / vyrovnáním životního dluhu. Peníze tedy začínají sloužit také jako prostředek platby.³⁸

Když nic jiného, tento text je pěknou ilustrací toho, že úroveň diskusí v Evropě a v Angloamerickém světě je dost odlišná. Těžko si lze představit renomovaného amerického ekonoma, který by napsal něco podobného. I přesto zde autor učinil poměrně bystrý závěr. Naše přirozenost nás nepudí k „obchodu a směně“. Je spíš důvodem toho, že neustále vytváříme nějaké symboly – jako jsou i peníze. Je to způsob, jak vnímáme svou existenci ve vesmíru plném neviditelných sil: jako náš dluh vůči němu.

Důmyslným tahem ovšem bylo včlenit tento předpoklad zpět do státní teorie peněz. Když psal Therét o „svrchovaných silách,“ měl totiž na mysli „stát.“ První vládcí byli pokládáni za bohy se vším všudy nebo alespoň za prostředníky mezi lidskými bytostmi a dokonalými silami vládnoucími vesmíru. Pomalu si začínáme uvědomovat, že náš dluh vůči bohům je ve skutečnosti dluhem vůči společnosti, díky které jsme tím, čím jsme.

„Tento prvotní dluh,“ píše britský sociolog Geoffrey Ingham, „je dluhem žijících lidí vůči kontinuitě a odolnosti společnosti, která zabezpečuje život každého z nich.“³⁹ V tomto smyslu to nejsou jen zločinci, kdo něco dluží společnosti. V jistém smyslu jsme viníky či delikventy všichni. Ingham poznamenává, že ačkoli neexistuje přímý důkaz, peníze mohly vzniknout tímto způsobem a podává „významný etymologický důkaz“:

Vevšech indoevropských jazycích je slovo „dluh“ synonymem pro „hřích“ či „provinění“, což objasňuje spojení mezi náboženstvím, platbou a zprostředkováním kontaktu mezi posvátnými a světskými říšemi pomocí peněz. Můžeme najít například souvislost mezi

německým výrazem pro peníze (*Geld*), odškodněním či obětí (staroanglické *Geild*), daní (gótské *Gild*) a pochopitelně i vinou (angl. „guilt“).⁴⁰

Nebo si vezmeme další kuriózní spojitost: proč se tak často platilo dobyt看em? Německý historik Bernard Laum už před mnoha lety upozornil na to, že lidé v Homérově díle, kteří stanovují cenu lodi nebo brnění, činí to v kusech dobytka, ačkoli ve skutečnosti tímto způsobem platba neprobíhala. Nemůže nám uniknout, že důvodem pravděpodobně bylo to, že dobytek byl běžnou obětinou bohům. Tím reprezentoval absolutně platnou hodnotu. Stříbro a zlato sloužily od dob Sumeru do období klasického Řecka jako chrámové obětiny. Jak se zdá, peníze se všude vyvinuly z věcí, které bylo vhodné nabídnout bohům.⁴¹

Pokud je to panovník, kdo převzal dozor nad prvotním dluhem společnosti za to, že nás stvořila, můžeme velice dobře vysvětlit oprávněnost státu k vymáhání daní. Daně prostě jenom vyměřují výši tohoto dluhu. Nevysvětluje to ovšem nijak, jak lze tento nepochybný životní závazek přepočítat na peníze, když jsou prostředkem odměřování a porovnávání hodnoty různých věcí. Je to problém jak pro zástupce úvěrové teorie, tak pro neoklasické ekonomy, i když každá z těchto skupin vnímá věc trochu jiným způsobem. Pokud se odrazíme od směnné teorie peněz, narazíme na problém, jak a proč došlo k výběru jediné komodity, která měla odměřit, kolik dostaneme z ostatních věcí. Jestliže vezmeme jako východisko úvěrovou teorii, stojíme před spornou otázkou popsanou v první kapitole: jak převést morální povinnost na konkrétní sumu peněz, jak se pouhé vědomí, že někomu dlužíme laskavost, může nakonec proměnit v účetní systém, který přesně vypočítá, kolik ovcí, ryb nebo kousků stříbra potřebujeme, abychom mohli splatit dluh. Nebo jako v posledním případě: jak se dostaneme od absolutního dluhu vůči Bohu k dluhům vůči bratracům nebo barmanům?

Odpověď zástupců teorie prvotního dluhu je opět vynalézavá. Jestliže daně představují náš nevývratný dluh společnosti, která nás stvořila, pak první krok ke skutečným penězům uděláme ve chvíli, kdy začneme vypočítávat konkrétní dluhy vůči společnosti ve formě pokut, poplatků a penále nebo dokonce dluhů, které máme vůči konkrétním lidem, kterým jsme nějak uškodili a spáchali jsme tím pádem „hřích“, čili jsme „vinní“.

Není to tak nepravděpodobné, jak by se mohlo zdát. Je záhadou, že všechny teorie o vzniku peněz, kterými jsme se doposud zabývali, úplně opomíjejí antropologické důkazy. Antropologové přitom mají obrovské vědomosti o tom, jak fungovala ekonomika společností před vznikem států a jak stále ještě funguje tam, kde stát a trh ještě nebyly úplně schopny narušit tradiční chod věcí. Existují nespočetné výzkumy například o dobytku, kterým se platí místo peněz ve východní nebo jižní Africe, lasturových penězích v obou Amerikách a na Papui Nové Guineji (perleťové korálky *wampum* jsou nejznámějším příkladem), dosvědčují platbu korálky, peříčky, železnými kroužky, mušlemi Kauri nebo ulitami ústřic, mosaznými pruty nebo skalpy z hlaviček datlů.⁴² Ekonomové přehlížejí literaturu tohoto typu z jediného důvodu: takové „primitivní peníze“ se málokdy používají při prodeji a koupi věcí, a pokud ano, nikdy k obchodu s běžnými věcmi, jako jsou kuřata, vejce, obuv nebo brambory. Více než

k nákupu věcí se používají k uspořádání vztahů mezi lidmi, především při ujednávání svateb a narovnávání sporů, zvláště takových, při kterých došlo k vraždě nebo poranění.

Vše nasvědčuje tomu, že naše peníze vznikly stejnou cestou, dokonce i anglické slovo „to pay“ (platit) je původně odvozeno ze slova „to pacify“ (uklidnit, usmířit) – to znamená darovat někomu něco cenného na znamení toho, že se cítíme hrozně, protože jsme zabili jeho bratra v opilé rvačce. Vyjadřujeme tím, že bychom byli moc neradi, kdyby se ona nešťastná událost stala základem pro nekonečnou krevní mstu.⁴³

Zástupcům teorie dluhu dělá vrásky na čele zvláště posledně jmenovaná možnost. Je to i proto, že mají sklony opomíjet antropologickou literaturu a čerpat inspiraci z prvních zákoníků. Průkopnickou práci na toto téma napsal Philip Grierson, jeden z nejslavnějších numismatiků dvacátého století. V sedmdesátých letech přišel s myšlenkou, že peníze musely původně vzniknout z rané právní praxe. Grierson byl odborníkem na Evropu v době po pádu římské říše. Fascinovaly ho tzv. „barbarské zákoníky“, které v době mezi lety 600 a 700 n. l. zavedlo mnoho germánských kmenů, jako byli Gótové, Frísové, Frankové a další. Podobné zákoníky byly brzy přijaty všude na území od Ruska po Irsko. Jsou to skutečně úchvatné dokumenty. Jednak je z nich více než jasné, jaký omyl byl považovat tuto dobu za „návrat ke směnnému obchodu.“ Téměř všechny germánské zákoníky používaly římskou měnu pro výměr trestů; trest za krádež nejenže obsahoval požadavek, aby zloděj vrátil ukradenou věc, ale také musel zaplatit půjčovné za dobu, kdy ukradená věc byla v jeho vlastnictví, v případě krádeže peněz pak platil úrok. Tento příklad brzy následovaly i země, které nikdy nebyly pod nadvládou Říma, jako byly Irsko, Wales, severské země nebo Rusko. Jejich zákoníky jsou ještě výmluvnější. Byly pozoruhodně kreativní, pokud jde o způsoby platby a přehled zranění či poškození, které vyžadovaly kompenzaci:

Odškodnění ve velšském právu se vypočítávalo na kusy dobytka, v irském na dobytek nebo na otrokyně za současného použití velkého množství drahých kovů v obou případech. V germánském právu se jednalo pouze o drahé kovy. Ruské zákoníky stanovily odškodnění ve stříbře a kožešinách, odstupňovaných od kuní kožešiny k obyčejné veverce. Jsou velmi detailní, nejen pokud jde o popis zranění a specifické odškodnění za ztrátu končetiny, ruky, ukazováčku, nehtu, za otevření zranění lebky nebo končetiny, ale také jedná-li se o stanovení odškodného, které v mnohých případech významně přispělo k majetku domácnosti. Hlava II zákoníku sálských Franků pojednává o krádeži prasat, hlava III se týká krádeže ovcí, hlava IV dobytka, hlava V krádeže koz, hlava VI krádeže psů. Každá z nich podává přehledný rozpis, který rozlišuje odškodné v závislosti na věku a pohlaví ukradeného zvířete.⁴⁴

Má to velký význam v psychologickém slova smyslu. Už jsem podotkl, že je obtížné představit si, jak systém přesných ekvivalentů vznikl ze vzájemné výměny darů, jak např. došlo k tomu, že za jednu zdravou mladou dojnici bylo možné požadovat přesně třicet šest kuřat. Jestliže

Henry věnuje Joshuovi vepře a má pocit, že jako protidar dostal od Joshuy málo, může se Joshuovi posmívat, že je držgrešle. Těžko by ale přesně spočítal a matematicky vyjádřil, jak přesně je Joshua lakomý. Pokud ale Joshuovo prase zničí Henrymu zahradu, a obzvláště, pokud z toho pak bude rvačka, při které Henry přijde o prst na noze, dotáhne jeho rodina Joshuu před vesnické shromáždění. Tohle je přesně situace, ve které lidé bývají malicherní a striktně se dožadují práva. Když mají pocit, že odškodnění bylo třeba jen o haléř nižší, než podle nich mělo být, jsou vzteky bez sebe. Proto je nutná matematická přesnost, je třeba například pečlivě stanovit hodnotu dvouleté březí prasnice. A co víc, stanovit odškodnění muselo znamenat neustálý výpočet rovnocenných náhrad. Řekněme, že pokuta se má vyplatit v kuních kožešinách, ale pachatelův klan žádné nemá. Kolik bude stačit veverčích kožešin? Nebo stříbrných šperků? Takové problémy jistě byly na denním pořádku a vedlo to přinejmenším k velice přibližným pravidlům stanovícím, který druh cenností je roven jinému druhu. To by vysvětlovalo, proč například velšské středověké zákoníky obsahovaly detailní přehledy nejen hodnot dojnic podle věku a stavu, ale také peněžní hodnotu každé věci, kterou bylo možné běžně nalézt na obyčejném statku, do takových podrobností, jako byla cena každého trámu, přestože nebyl jediný důvod domnívat se, že by někdy došlo k prodeji některé z těchto věcí na tehdejšímu trhu.⁴⁵

Na tom všem je něco podmanivého. Jednak zmíněné předpoklady dávají intuitivně docela smysl. Konec konců, za vše, co jsme, vdčíme druhým. To je prostě pravda. Jazyk, kterým mluvíme a v kterém i přemýšlíme, naše zvyky a názory, naše oblíbené jídlo, schopnost rozsvítit světlo a spláchnout záchod, a dokonce i způsob, jak dáváme najevo náš vzdor a vzpouru proti společenským konvencím, to všechno jsme se naučili od druhých lidí a většina z nich už je dávno mrtvá. Nejde si ani představit, jak mnoho jim dlužíme. Nabízí se ale otázka: má smysl uvažovat o tom všem jako o dluhu? Dluh přece definujeme jako něco, co můžeme vrátit, alespoň v představách. Je dost divné přát si vyřídit dluhy s vlastními rodiči. Naznačuje to, že o nich jako o rodičích nechceme přemýšlet. Opravdu bychom měli mít vyrovnané účty s celým lidstvem? A co by to vůbec znamenalo? Je tahle touha lidem vlastní?

Jiný způsob, jak celou věc vyjádřit by mohl být: *popisují* zastánci prvotního dluhu mýtus, opravdu objevili hlubokou pravdu o nás lidech, která vždy existovala ve všech společnostech a která je zvláště přesvědčivě popsána v některých starověkých indických textech? Nebo si tento mýtus prostě *vymysleli*?

Jasně, že platí to druhé. Mýtus si vymysleli.

Už výběr védských textů hovoří za vše. O lidech, kteří tyto dokumenty napsali, nevíme téměř nic a o společnosti, ve které žili, víme jen o trochu víc.⁴⁶ Netušíme dokonce ani to, jestli v dobách védské Indie existovaly půjčky na úrok, což má spojitost s tím, jestli kněží mohli doopravdy pokládat oběť za splácení úroku z půjčky, kterou dlužíme Smrti.⁴⁷ V důsledku toho

védské materiály mohou sloužit jako prázdné plátno, případně plátno pokryté hieroglyfy neznámém jazyce, na které si můžeme promítnout téměř všechno, co nás napadne. Pokud se podíváme na jiné starověké civilizace, o kterých známe širší souvislosti, nenajdeme zde ani zmínku o oběti jako způsobu platby.⁴⁸ Prohlédneme-li si práce starověkých teologů, přijdeme na to, že jim byla nejbližší myšlenka oběti jako způsobu, jak lidé mohou navázat s bohy obchodní vztah, a že jim to přišlo očividně k smíchu: jestliže bohové mají všechno, na co si vzpomenou, co jim mohou lidé nabídnout?⁴⁹ V poslední kapitole jsme viděli, jak je těžké obdarovat krále. S bohy (o Bohu ani nemluvě) je to ještě daleko větší problém. Výměna předpokládá rovnocennost. Tito teologové tedy předpokládali, že při obchodování s kosmickými silami je to předem ztracená věc.

Neobstojí ani myšlenka, že dluhy bohům si vyhradil stát a tím se staly základem daňového systému. Jenže ve starověku svobodní občané obvykle neplatili daně, ty se většinou ukládaly jen poraženým národům. To se týkalo už starověké Mezopotámie, kde občané svobodných měst nemuseli platit žádné přímé daně. Podobně, jak píše Moses Finley, „Řekové v klasickém období pokládali přímé daně za tyranii a vyhýbali se jim, jak jen mohli.“⁵⁰ Athénští občané také neplatili žádné přímé daně, naopak, město jim někdy rozdávalo peníze, bylo to něco jako daň naruby – někdy přímo, jako tomu bylo s výnosy stříbrných dolů v Lauriu, jindy nepřímou, jako tomu bylo se štedrými honoráři pro občany zasedající v soudní porotě nebo athénském shromáždění. Porobená města ale platit daně musela. I v Perské říši Peršané neplatili svému Velkému vládci žádné daně, zatímco obyvatelé dobytých provincií ano.⁵¹ Stejně pravidlo platilo i v Římě, kde římské občané nejenže neplatili daně, ale dokonce měli právo na podíl z daní placených ostatními jako na formu sociální podpory, to byl onen „chléb“ ze slavného hesla „dejte lidu chléb a hry“.⁵²

Jinak řečeno, Benjamin Franklin se mýlil, když prohlásil, že na světě není nic jistého kromě smrti a daní. Tohle tvrzení je těžko obhajitelné, když vnímáme dluh pouze jako variantu daní.

Nic z toho nicméně státní teorii peněz nezasadilo smrtelnou ránu. I státy, které od svých obyvatel nepožadovaly platbu daní, měly různé poplatky, pokuty, cla a penále. Stále je ale těžké sloučit tento fakt s jakoukoli teorií, která tvrdí, že státy měly původně roli strážců nějakého kosmického prvotního dluhu.

Je zvláštní, že zastánci teorie prvotního dluhu toho nikdy mnoho nenamluvili o Sumeru nebo Babylonii i přesto, že Mezopotámie je místem, kde se zrodily půjčky na úrok zhruba o dva tisíce let dříve, než vznikly první védské texty. Zde se také nacházely první státy na světě. Když se ale podíváme do historie Mezopotámie, už nás to tolik nepřekvapí. Nacházíme zde totiž mnoho faktů, které odporují předpokladům této teorie.

Připomeňme si, že mezopotámským městským státům vládly obrovské chrámy. Byly to gigantické složité průmyslové instituce plné tisíců lidí patřících k personálu. Pracovali zde všichni, od pastýřů, bárkařů, přadlen a tkalců po tanečnice a církevní úředníky. Kolem roku 2700 př. n. l. ctižádostiví vládci začali při stavbě paláců napodobovat chrámy a organizovali jejich provoz podobným způsobem. Rozdíl byl v tom, že v centrech chrámů se nacházely

svatyně bohů či bohyň, představovaných posvátnými vyobrazeními. Chrámoví služebníci těmto podobám přinášeli jídlo, šatili je a starali se jim o zábavu. Ve středu paláců bývaly komnaty skutečných, žijících králů. Sumerští vládci málokdy zašli tak daleko, aby se prohlásili za bohy, ale často k tomu neměli daleko. Když ale ze své pozice vládců vesmíru zasahovali do života svých poddaných, nebylo to uvalením veřejných dluhů, ale spíše zrušením těch soukromých.⁵³

Nevíme přesně, kdy a jak došlo ke vzniku půjček na úrok, protože se to stalo ještě před vznikem písma. Chrámoví úředníci nejspíš přišli s touto myšlenkou, když hledali způsob, jak financovat karavanní obchod. Ten byl pro Mezopotámii životně důležitý. Říční údolí starověké Mezopotámie bylo sice mimořádně úrodné a země pravidelně mívala nadúrodu obilí a jiných potravin, pásala se zde spousta dobytka, který dále živil vlnářský a kožený průmysl, ale stát kromě toho neměl nic. Kámen, dřevo, kovy, dokonce i stříbro, kterým se platilo, to všechno se muselo dovážet. Celkem brzy začali chrámoví úředníci dodávat zboží na zálohu místním obchodníkům, jak soukromým, tak chrámovým, kteří pak odjeli a prodali je v zámoří. Úrok byl pro chrám jen způsob, jak získat podíl na výsledném zisku.⁵⁴ Nový zvyk se pak pravděpodobně rychle rozšířil. Zanedlouho docházelo nejen k obchodním ale i spotřebitelským půjčkám, tedy k lichvářství v ryzí podobě. Kolem roku 2400 př. n. l. bylo celkem obvyklé, že místní úředníci a bohatí kupci půjčovali na záruku peníze rolníkům, kteří měli finanční problémy, a v případě, že nebyli schopni půjčku vrátit, začali zabavovat jejich majetek. Zpravidla to začalo obilím, ovce, kozami a nábytkem, pak došlo na pole a domy nebo členy rodiny. Nejdříve služebnictvo, pokud dlužníci nějaké měli, pak děti, manželky a v extrémním případě se majetkem stal i sám dlužník. Stali se z nich pak dlužní nevolníci – ne přímo otroci, ale něco podobného. Museli pak doživotně sloužit v domácnosti věřitele, případně v chrámu nebo paláci. Teoreticky se samozřejmě dlužník mohl z takového závazku vykoupit tím, že vrátil peníze, ale je jasné, že o čím větší majetek přišel, tím to bylo těžší.

Společnosti hrozil v důsledku takového zadlužení často kolaps. Pokud se z nějakého důvodu neurodilo, rolníci se stávali dlužními nevolníky a rodiny se rozpadaly. Země zanedlouho ležela ladem, protože zadlužení zemědělci ze strachu před zabavením majetku uprchli a přidali se k polokočovným skupinám žijícím v pouštních oblastech na okraji městské civilizace. Sumerští a později babylonští vládci, kteří museli čelit hrozbě úplného společenského rozkladu, pravidelně vyhlášovali všeobecnou amnestii: „smazali minulost“, jak to nazval historik Michael Hudson. Tato nařízení prohlásila všechny spotřebitelské půjčky za neplatné (netýkalo se to obchodních půjček), zemědělci dostali zpátky své pozemky a dlužní nevolníci se mohli vrátit ke svým rodinám. Brzy se z toho stal zvyk, který dodržovali panovníci při převzetí moci, a mnoho z nich bylo nuceno toto rozhodnutí pravidelně během své vlády zopakovat. V Sumeru se jim říkalo „prohlášení svobody“ a je příznačné, že sumerské slovo *amargi*, první písemně zaznamenané slovo označující „svobodu“ v jakémkoli lidském jazyce, znamená doslova „návrat k matce“ – protože to bylo to, co mohli dlužní nevolníci nakonec udělat.⁵⁵

Michael Hudson je toho názoru, že mezopotámští králové to činili z výšin svých vesmírných ambicí: při převzetí moci vnímali sami sebe jako tvůrce nové společnosti. Proto také mohli smazat minulost se všemi morálními závazky. Přesto se to ani vzdáleně nepodobá tomu, co měli na mysli představitelé teorie prvotního dluhu.⁵⁶

Zřejmě největším problémem obsaženým v celém souboru literatury je počáteční předpoklad, že máme trvalý dluh u něčeho, co nazýváme „společností“. Je to ten samý dluh, který promítáme na bohy a kterého se ujímají panovníci a národní vlády.

Pojem společnosti je ošidný. Domníváme se, že svět se dělí na kompaktní stálé jednotky neboli „společnosti“ a že všichni lidé vědí, do které patří. Z historického pohledu je to málokdy pravda. Představte si, že jsem křesťanský arménský kupec žijící v době vlády Čingischána. Která společnost je ta „moje“? Město, kde jsem vyrostl nebo mezinárodní kupecká komunita (s vlastními složitými pravidly chování), v jejímž rámci provozuji každodenně své obchody? Jsou to všichni, kdo mluví arménsky, křesťané, pouze pravoslavní křesťané nebo všichni obyvatelé mongolské říše rozkládající se od Středozeří ke Koreji? Království a říše byly v lidských životech v minulosti málokdy důležitými referenčními body. Království vznikají a rozpadají se, v některých dobách jsou silnější, jindy slabší; jejich vlády zasahují do lidských životů spíše ojediněle a mnoho lidí v historii pořádně ani nevědělo, kdo jim vládne. Ještě docela nedávno si velká část světové populace nebyla jistá, do kterého státu patří, ani proč by na tom mělo záležet. Moje matka, která byla polská židovka, mi jednou vyprávěla vtip, který si pamatovala z dětství:

Na hranici mezi Ruskem a Polskem byla malá vesnice; nikdo si nebyl úplně jist, jestli ruská nebo polská. Jednoho dne došlo k podepsání oficiální dohody a zanedlouho po tom přijeli zeměměřiči, aby vyznačili hranice. Pár obyvatel přišlo k blízkému kopci, kde si zeměměřiči rozložili své nástroje.

„Tak kde tedy jsme, v Rusku nebo Polsku?“

„Podle našich výpočtů je teď vaše vesnice polská a leží přesně třicet sedm metrů od hranice s Ruskem.“

Vesničané začali okamžitě skákat radostí.

„Co se děje,“ ptali se zeměměřiči. „Změnilo se tím něco?“

„Copak to nechápete?“ odpověděli vesničané. „Už nikdy nebudeme muset snášet ty příšerné ruské zimy!“

Jestliže jsme však od narození zavázáni všem lidem za svůj život, a zároveň neexistuje žádná přirozená jednotka jménem „společnost“, co a komu vůbec dlužíme? Všem a všechno?

Nebo některým lidem a věcem více než ostatním? A jak máme splácet dluh vůči něčemu tak špatně definovanému? Nebo abychom byli přesnější, kdo má vůbec oprávnění říct nám, jak tento dluh můžeme vrátit a z jakých důvodů?

Formulujeme-li celou věc tímto způsobem, autoři bráhmanských textů nám nabízejí poměrně vytříbenou úvahu nad morální otázkou, na kterou nikdo předtím ani potom neuměl odpovědět lépe. Jak už jsem řekl, moc toho nevíme o podmínkách, za kterých došlo k napsání těchto textů, ale máme důkazy o tom, že ty nejdůležitější vznikly mezi 500–400 př. n. l., tedy v Sókratových časech. V Indii se v té době začaly běžně používat ražené mince, půjčovalo se na úrok a rozvíjel se obchod. Duchovní vrstvy tehdy přemítaly nad důsledky toho všeho, podobně jako v Řecku a Číně. V tomto případě otázka zněla: Co to znamená, pokud si naše povinnosti představíme jako dluh? Komu vděčíme za svou existenci?

Stojí za povšimnutí, že se v jejich odpovědi neobjevuje ani zmínka o „společnosti“ nebo státu, i když v dávné Indii samozřejmě panovníci i vláda existovali. Místo toho se zaměřili na dluh vůči bohům, mudrcům, předkům a „lidem“. Když se pokusíme převést jejich formulace do současného jazyka, nebude to těžké. Za svůj život vděčíme především:

- Vesmíru a jeho silám, nebo jak bychom řekli dnes, silám přírody. Jsou základem naší existence. Dluh se vrací pomocí rituálu, jako výrazu úcty a uznání všeho, před čím jsme nicotní.⁵⁷
- Těm, kdo přispěli k vědění a kulturnímu dědictví, kterého si velmi ceníme; vědění, které formuje náš život, jeho význam i podobu. Patří sem nejen filozofové a vědci, tedy tvůrci duchovní tradice, ale každý, Williamem Shakespearem počínaje a konče tou dávnou zapomenutou ženou ze Středního Východu, která vymyslela kynutý chléb. Učíme se, přispíváme svým dílem k lidskému vědění a kultuře. Splácíme jim tím svůj dluh.
- Našim rodičům a jejich rodičům – našim praotcům. Sami se stáváme prarodiči, a tím vracíme svůj dluh.
- Lidstvu jako celku. Dluh splácíme velkorysostí vůči cizincům a tím, že zachováváme v základu společenství vzájemnost, která umožňuje existenci lidských vztahů, a tím i života.

Podíváme-li se na celou věc takhle, je jasné, že celá argumentace popírá původní předpoklad. Nejde totiž o žádné obchodní dluhy. Člověk přece může splatit dluh rodičům tím, že se sám stane rodičem, ale jistě si nikdo nebude myslet, že splatil dluh svému věřiteli, pokud půjčí peníze někomu jinému.⁵⁸

Tak mě napadá: co když je to ono? Co když je možné, že autoři bráhmán ve skutečnosti poukazovali na fakt, že náš vztah k vesmíru v podstatě nemá a ani mít nemůže nic společného s obchodní transakcí? Obchodní transakce totiž probíhají na základě rovnocennosti a oddělenosti. Uvedené příklady ale všechny popisují překonání odluky: jsi zbaven svých

dluhů vůči praotcům, staneš-li se sám praotcem; svůj dluh vůči mudrcům splatíš, staneš-li se sám moudrým; nic lidstvu nedlužíš, chováš-li se lidsky. Tím více to platí, pokud hovoříme o vesmíru. Jestliže nemůžete smlouvat s bohy, protože už všechno mají, zcela jistě nemůžete vyjednávat ani s vesmírem, protože vesmír je vším, a vy jste jeho součástí. Je možné, že tento soupis nám mazaným způsobem sděluje, že jediný způsob, jak se „osvobodit“ z dluhu, neznamena doslova tyto dluhy splatit. Sděluje nám spíše, že tyto dluhy nejsou skutečné, protože nelze žít izolovaně, a proto je celá představa zrušení dluhu a dosažení nezávislé, samostatné existence od začátku absurdní. Je dokonce troufalost myslet si, že se člověk může vydělit z lidství nebo vesmíru, aby s nimi mohl vyjednávat. Je to hřích, který se trestá jediné smrtí. Naše vina nespočívá v tom, že nemůžeme vesmíru splatit svůj dluh. Jsme vinni svou opovržlivostí, když si myslíme, že jsme si rovni s věčným Veškerenstvem, abychom si vůbec mohli představu takového dluhu vytvořit.⁵⁹

Nebo se na to zkusme podívat z druhé strany. I když je možné představit si, že máme vůči vesmíru nebo lidstvu nezpochybnitelný dluh, musíme se ptát: Kdo konkrétně má právo mluvit za vesmír nebo lidstvo a sdělit nám, jak svůj dluh máme splatit? Existuje-li větší drzost než myslet si, že se můžeme vydělit z vesmíru, abychom s ním mohli vyjednávat, je to domáhání se práva mluvit za něj.

Kdybychom chtěli vytvořit étos pro individualistickou společnost jako je ta naše, mohli bychom třeba říci: všichni jsme zavázáni věčným dluhem lidstvu, společnosti, přírodě či vesmíru (jak se komu líbí). Nikdo kromě nás by nám ale nebyl schopen říct, jak takový dluh máme splatit. To by alespoň bylo rozumem uchopitelné. V tom případě by bylo možné vnímat všechny zavedené autoritativní systémy, jako je náboženství, morálka, politika, ekonomie a trestní právo tak, že se snaží mnoha podvodnými způsoby předstírat, že stanoví něco, co stanovit nelze, a nárokují si právo říkat nám, jak bychom některý z aspektů onoho věčného dluhu měli splácet. Lidská svoboda by pak spočívala v naší schopnosti samostatně se rozhodnout, jak to chceme udělat.

Pokud je mi známo, nikdo k tomu ještě nepřistoupil tímto způsobem. Namísto toho teorie existenciálního dluhu vždycky nakonec vedou k ospravedlnění autoritativních systémů a jejich nároků. Příklad hinduistické duchovní tradice je zde výmluvný. Téma dluhu lidstvu se objevuje jen v několika raných textech a pak rychle mizí. Téměř všichni pozdější komentátoři jej ignorují a místo toho kladou důraz na dluh člověka vůči jeho otci.⁶⁰

Zastánci teorie prvotního dluhu mají ale jiné zájmy. Nestarají se o vesmír, ale o „společnost“.

Dovolte mi vrátit se zpátky k onomu slovu „společnost“. Zdá se to být prostý, samozřejmý pojem. Je to proto, že jej převážně používáme jako synonymum pro „národ“. Když Američané mluví o tom, jak splácejí dluh společnosti, jistě tím nemyslí závazky vůči lidem žijícím ve Švédsku. Jedině díky modernímu státu s důkladnou pohraniční kontrolou a propracovanou

sociální politikou si můžeme představit „společnost“ jako jednotnou entitu. Aplikace tohoto pojetí na období védské Indie nebo středověk bude vždy zavádějící, i když místo něho nemáme jiný výraz. Podle mého ale přesně tohle představitel teorie prvotního dluhu dělají: promítají toto pojetí do minulosti.

Ve skutečnosti celý ten souhrn myšlenek o existenci něčeho s názvem „společnost“, vůči které máme dluh, za níž mluví vláda a můžeme si ji představit podobně jako profánního boha, vznikl v období těsně před Velkou francouzskou revolucí. Zrodil se tedy ve stejnou dobu jako idea moderního národnostního státu.

Tyto myšlenky pak na počátku devatenáctého století ve svém díle srozumitelně sjednotil francouz Auguste Comte. Byl to filozof a politický pamfletista, ale je známý hlavně jako autor pojmu „sociologie“. Ke konci života zašel ve svém myšlení tak daleko, že navrhl náboženství společnosti, které pojmenoval jako pozitivismus. Očividně ho vytvořil podle modelu středověkého katolicismu, který se vyznačoval nošením kněžských rouch, které se zapínaly vzadu (takže se nedaly bez pomoci druhých obléci). Ve svém posledním díle, nazvaném „*Pozitivistický katechismus*“ také položil základy první explicitní teorie společenského dluhu. V jedné části práce se kdosi ptá pozitivistického kněze, co si myslí o lidských právech. Kněz se při té představě usklíbne. To je nesmysl, omyl, který vznikl na základě individualismu. Pozitivismus zná pouze povinnosti. Vždyť přece:

Rodíme se s břemenem mnoha povinností, vůči našim předkům, následovníkům i současníkům. Od okamžiku zrození se tyto povinnosti hromadí do té chvíle, než jsme vůbec schopni komukoli prokázat jakoukoli službu. Na jakém lidském základě bychom tedy mohli ustavit myšlenku „práv“?⁶¹

Comte sice nepoužívá slovo „dluh“, ale smysl je více než jasný. Dluhů máme nekonečnou řadu ještě před dosažením věku, kdy bychom mohli začít pomýšlet na jejich splácení. Tou dobou už ani nemůžeme zjistit, komu všemu jsme dlužní. Jediný způsob, jak se vyplatit, je zavázat se službě Lidstvu jako celku.

Comta v jeho době pokládali trochu za blázna, ale jeho myšlenky byly přesvědčivé. Představa neomezených povinností vůči společnosti nakonec vykryštovala v pojem „společenského dluhu“, který přijali za svůj reformátoři společnosti a po nich sociální politici v mnoha částech Evropy i mimo ni.⁶² „Všichni se rodíme jako dlužníci společnosti.“ ve Francii se z pojmu společenského dluhu brzy stala fráze, slogan a nakonec klišé.⁶³ Stát byl v tomto pojetí pouhým správcem existenciálního dluhu, který všichni máme vůči společnosti, jež nás vytvořila. To dokládá i fakt, že jsme na sobě navzájem po celý život stále závislí, i když nám není úplně jasné jak.

Toto je také téma intelektuálních a politických kruhů, které se utvářely v myšlení Émile Durkheima, zakladatele moderní sociologie. Předčil Comta argumentem, že bohové všech náboženství jsou vždy projekcí společnosti, takže explicitního náboženství společnosti

není třeba. Podle Durkheima jsou všechna náboženství jednoduše způsobem, jak uznat naši vzájemnou závislost, která nás ovlivňuje na sto způsobů, i když si toho nemusíme být vždy vědomi. „Bůh“ a „společnost“ jsou tedy totožné pojmy.

Problém spočívá v tom, že už několik stovek let pokládáme stát, tuto amorfní společenskou totalitu, za nezpochybnitelného správce onoho dluhu. Stát se stává legitimním, protože bychom mu měli být vděční za to, že nám umožnil stát se jednotlivci. Téměř všechny socialistické režimy se dovolávají některé verze tohoto argumentu. Jeden obecně známý příklad za všechny: Sovětský svaz takto odůvodňoval, proč svým občanům zakazuje emigrovat do jiných zemí. Tvzení bylo vždy stejné: SSSR tyto lidi stvořil, vychoval je a vzdělal, udělal je tím, kým jsou. „Jaké tedy mají právo vzít výsledek naší investice a odvézt jej do jiné země, jako kdyby nám nebyli nic dlužní?“ Tato rétorika se neobjevuje pouze v socialistických zemích. Stejnou používají i nacionalisté, zejména ve válečných časech. A všechny moderní vlády jsou do určité míry nacionalistické.

Mohli bychom dokonce říci, že co zde v intencích myšlenky prvotního dluhu máme, je nacionalistický mýtus v čisté podobě. Kdysi jsme bohům dlužili svůj život, platili jsme úroky zvířecími obětmi a nakonec jsme jistinu zaplatili svým životem. Nyní jej dlužíme Národu, který nás formoval, úroky platíme daněmi, a když přijde čas bránit národ proti nepřítelům, nabízíme vlastní život.

Je to velká past dvacátého století: na jedné straně je tržní logika, v níž si rádi představujeme sami sebe jako jedince, kteří si zpočátku navzájem nic nedluží. Na druhé straně je logika státu, kde všechno začíná dluhem, který nikdy doopravdy nemůžeme splatit. Pořád slyšíme, že jsou to protiklady a žít se dá jen v prostoru mezi nimi. Je to ale umělá dichotomie. Stát stvořil trh, trh potřebuje stát. Jeden by nemohl existovat bez druhého, alespoň ne v dnešní podobě.

Kapitola čtyři

KRUTOST A VYKOUPENÍ

*„...abychom si koupili nuzáky za stříbro,
ubozáka pro pár opáneků“*

– Starý Zákon, Ámos 8:6

MOŽNÁ JSTE SI povšimli nekonečných polemik mezi těmi, kdo považují peníze za zboží a těmi, kdo je pokládají za symbol dluhů. Kdo z nich má pravdu? V tuto chvíli už by nám mělo být jasné, že jedni i druzí. Keith Hart, pravděpodobně nejnámější současný antropolog zabývající se problematikou peněz, na tento fakt poukázal už před mnoha lety. Každá mince, jak trefně podotkl, má dvě strany:

Prohlédněte si jednu z mincí, které nosíte po kapsách. Na její lícové straně je symbol politické moci státu, kde byla mince vyražena, na rubu najdete její přesnou směnnou hodnotu. První strana nám tak připomíná, že je to stát, který ručí za svou měnu a že peníze jsou vyjádřením vazeb mezi lidmi dané společnosti. Ta druhá zase označuje minci jako předmět, který vstupuje do konkrétních vztahů s jinými věcmi.¹

Je zřejmé, že původním účelem peněz nebylo překonat potíže spojené se směnným obchodem mezi sousedy – především proto, že neexistoval důvod se do takového obchodu pouštět. Na druhou stranu, i čistě úvěrový peněžní systém by měl velké nevýhody. Je totiž založen na důvěře, která je ve světě konkurence vzácnou komoditou vzácným jevem – zvláště při obchodování s cizinci. Za vlády římského císaře Tiberia byla kupní síla mincí s jeho portrétem nejspíš podstatně vyšší než hodnota stříbra, z kterého byly vyrobeny² – díky tomu, že Tiberiova vláda byla ochotna uznat jejich nominální hodnotu. Podobné to bylo i u dalších starověkých mincí. V Persii tomu ale zřejmě vláda nakloněna nebyla a je jisté, že ani vlády v Maurijské říši nebo Číně. Ohromné množství římských zlatých a stříbrných mincí se tak dostalo až do Indie a dokonce do Číny; podle všeho je to také hlavní důvod, proč byly ze zlata a stříbra v římské říši vyráběny.